Пам'яте моя, пам'яте, що ти дієш зі мною?! Все прямiше, все вужче твої дороги, все тьмяніший виднокіл, і кожна дальня вершина здається капличкою, що обіцяє заспокоєння. І рідше супутники зустрічей, яким хотілось би вклонитись, а спомини, необхідні живій душі, осипаються осіннім листом. Стою на житейському зітрі голим деревом, завивають у мені вітри, видуваючи звуки і кольори того життя, яке я так любив і в якому вмів знаходити радощі навіть у важкі свої дні й роки.

І все не замовкає в мені війна, стрясаючи натомлену душу. Багряне світло пробивається крізь німу вже товщу часу, і, сплющена, закам'яніла, але не втративши запаху гарива й крові, клубочиться вона в мені.

Заспокоєння хочеться, хоч якого-небудь заспокоєння. Та нема його навіть у сні, й у сні мучуся, ховаюся од вибухів і десь за північ починаю з жахом розуміти: це вже не та війна, од теперішніх вибухів не сховатись, не захиститись, і тоді покірно, стомлено і байдуже чекаю останнього спалаху — ось блисне біло, засліплююче, скорчить мене останньою судорогою, сплавить і віднесе іскрою в глибину всесвіту, який я так і не збагнув моїм розумом. І бачу ж бо, виразно бачу ту іскорку, відчуваю її політ. Через те бачу, що був уже піщинкою у величезній бурі, крутився, літав десь там поміж життям і смертю, і зовсім випадково, примхою чи волею долі не занесло мене в небуття, а скинуло на виснажену землю.

Скільки раз гинув я в нестерпних снах! І все-таки воскресав і воскресав. На зміну жахливо гогітливому вогню, гримкотливому диму вибухів раптово ринуть строкаті галявини в квітах; шумливий березовий гай; тихий кедрач на моховитій горі; спінена потоком ріка; коромисло веселки над нею; острів, обкиданий зеленим хутром шелюги; статечний сільський город біля селянського двору.

І лиця, лиця...

З'являться всі жінки, яких хотів би зустріти й любити, і вже поблажливий до них і до себе не простягаю їм руки,

а згадую тих жінок, яких зустрів і любив насправді. З літами я навчився втішати і обманювати себе — спомини про ці зустрічі солодші й чистіші від самих зустрічей...

Пам'яте моя, сотвори ще раз диво, зніми з душі тривогу, тупий гніт утоми, що пробуджує похмурість і отруйливу солодкість самотини. І воскреси,— чуєш?— воскреси в мені хлопчика, дай заспокоїтися і очиститися біля нього. Ну, хочеш, я, безбожник, іменем господнім заклинатиму тебе, як одного разу, оглушений і осліплений війною, молив підняти мене з дна мертвих безодень і хоч що-небудь знайти в темному і змертвілому нутрі? І згадав, згадав те, що хотіли в мені вбити, а згадавши, оживив хлопчика — і порожнеча знову наповнилася звуками, кольорами, запахами.

Мені говорили: отака надсада не мине даремно! Буду я хворий і од нервового перенапруження не доживу стільки-то літ, мені відведених. А навіщо вони мені, ті скільки-то літ, без мого хлопчика? І хто їх рахував, роки, нам відведені?

Освіти ж, пам'яте, хлопчика до кожної веснянки, до кожної подряпинки, до білого шраму на верхній губі — вчився колись там ходити, впав і розсік губу об ребро мостини.

Перший в житті шрам.

Скільки потім їх буде на тілі і в душі?

...Далеко-далеко виник легенький рух, гойднулася срібна ниточка, гойднулася й вигасла, злилася з небесним маревом. Та все в мені стріпнулося, відгукнулося на ледь відчутний проблиск пам'яті. Там, у минулому, що повільно наближається, по павутині, ось-ось ладній

обірватися, під куполом небес, пригасивши дихання, йде до мене, осяяний сонцем, сільський хлопчик.

Я поспішаю назустріч йому, біжу з задишкою, перевалююсь незграбно, наче линялий гусак по тундрі, гупаю оголеними кістьми по вкритій мохом мерзлоті. Спішу, спішу, минаючи кровопролиття і війни; цехи з клекочучим металом; розумників, які сотворили пекло на землі; мимо прихованих ворогів і вдаваних друзів; мимо задушливих вокзалів; мимо життєвих чвар; мимо газових факелів і мазутних рік; мимо вольт і тонн; мимо експресів і супутників; мимо хвиль ефіру і кіножахів...

Крізь усе оце, крізь!

Туди, де на істинній землі жили воістину рідні люди, котрі вміли любити тебе просто так, за те, що ти є, і які знали одну-єдину плату — розділену любов.

ь

Хворі ноги, що багато ходили, здригнулися, шкірою відчувши не холоднечу тундри, а живе тепло городньої борозни, торкнувшись м'якої плоті трудової землі, відчули її струми, ось уже чиста роса лікує садна.

Через багато-багато років дізнається мій хлопчик, що така ж, як він, мала людина, в зовсім іншому краю, переживши хвилюючу мить повного злиття з рідною землею, прошепоче з зітханням: "Я чую печальнії звуки, яких не почує ніхто..."

...Беру в свою велику долоню руку хлопчика і болісно довго вдивляюся в нього, стриженого, веснянкуватого,— невже мною він був, а я ним?!

* * *

Дім хлопчика стояв лицем до річки, зависаючи вікнами і призьбою над підмитим крутояром, порослим шептун-тра-вою, чорнобилем, всюди пролізаючою жаливою. До правої вилиці дому примикав горожею город, що косо й хистко йшла вздовж балки, у повінь залитої до косогору дикою водою, котра залишала після відходу пластовини льоду й свіжі водомиї — земельні рани, які одразу ж починало затягувати зеленою шкірочкою плісняви. По ледь помітній улоговині вода інколи веснами проникала під жердини заднього прясла, розливалася аж під самою горою, заповнювала яму, з якої колись брали землю на господарські потреби. В ямі-ковбані, коли рік був незасушливий, вода кисла до заморозків, лід на ній ставав грудкуватий, провально-чорний, на нього боязко було ступати. У ковбані застрявали щупачки, схожі на складаний ножик, і в'юни, що проспали відхідний водотік. Щупачки швидко справлялися з в'юнами, а самих щупачків діти висмикували волосяною петлею, або коршаки й ворони хапали, коли вони перекидалися од задухи догори черевом — в яму скидали всякий мотлох.

Влітку ковбаня вкривалася кашею ряски, проростала вздовж і впоперек зеленою чумою, і тільки жаби, сірі трясогузки та товстозаді водяні жуки жили тут. Інколи з ріки прилітав охайний куличок. "Як ви тут живете?—ремствував:— Твань, сморід, занехаяність". Трясогузки сидять, сидять, та як випурхнуть, та боєм на гостя, затріпочуть, запе-ревертаються, як зіжмакані папірці, і — раз! — знову на корч або на камінь синичками опадуть, хвостиками похитують, комара стережуть, пощастить, то й муху хапонуть.

З гір наповзали, чіпляючись за кілки городу, лізли на жердину нитки повитиці, дідових кучерів і хмелю. Біля ковбані траплялись незабудки, рожевий кам'яний жовтець і, звичайно, осока-різуха. Як без неї обійдешся?! Середліта леваду біля городу окроплювало сонячно-сяючою курячою сліпотою, свиріпкою, головухими ромашками, бузковою ага-лик-травою, а під них, під відверто сяючі квіти й пахучі трави лізла, ховалася вошива цибуля, золотушна трава, неїстівна колючка. Леваду не косили, прив'язували на ній коня і він ліниво пощипував на закуску

зелений дріб'язок, а частіше стояв просто так, задумливо дивлячись у зарічну далину, або спав стоячи.

Ні леваду, ні межі городу плугом не тіснили — вистачало простору всім, хоч і притисли гори мотузком витягнутий хутірець до самої річки.

Лівого прясла у городу не було — сім'я хлопчика дотримувалась правила: "Не живи з засіками, а живи з сусідами",— і від дому і садиби, що стояли поруч, горожею себе не відділяла. Втім, межа тут була така широка, так заросла вона лопухами, коноплями, свербигузом і всяким іншим непотребом, що ніякої загорожі не треба було. В глушині межі, запіненій серед літа малиново киплячим знітом і м'ясистими будяками, доступно пролізати собакам, курям, мишам та змійкам. Траплялося, хлопчик шукав у межі м'ячик, що закотився, або заблукале курча — так після хоч облизуй його — весь у знітовому меду. Густо гуділи шершні в межах, вислозаді оси і непоказні дикі бджоли; вим'ями висіли там гнізда, наче з обгорілих плівок зліплені. В них метушилося щось, чувся шерех і дзижчання. Непереможна хлопчача цікавість змусила якось ткнути вудлищем у цю загадкову дірчасту споруду. Що з того вийшло — краще і не згадувати...

Лазня похилилася в балку, випадаючи з жердин, наче стара конячка з поганенької упряжки, і тільки зарості суцільного бур'яну, що підпирали лазню зі всіх боків, здавалось, не давали їй скотитися з косогору. Зате воду для миття і поливання носити було близько, зате ліс поруч, суниці, полуниці, кам'яниці, глід зрілі зразу за горожею.

На хорошому, хай і дикуватому привіллі розкинулось рідне подвір'я хлопчика, і небагато, але впевнено жилося на нім великій, різнокаліберній сім'ї. Народ в сім'ї був пісенний, бешкетливий, розмашистий, на діло й потіху удатний.

З лазні, щоб потрапили у двір, треба перетнути весь город по широкій борозні, яку що далі в літо, то тісніше замикало всяким

розрослим овочем. З листя брукви, з лоскітливих китиць морквочки, з твердо тицяючих бобів — звідусюди сипалася роса, колола й лоскотала відмиту шкіру, а дрібнолиста кропива-летюха свербляче жалилась.

Та хіба це був біль і горе після того, що переніс хлопчик у лазні?!

З ніздрів, з горла видихалася чадна отруйність, дзвін у вухах затихав, не різав їх пронизливою пилкою, просвітлюючись, виразно бачили очі, і весь світ являвся йому но-востворением. Хлопчику все ще здавалося, що за горожею, скріпленою кіллям, немає ніякого населення, ніякої землі —— все суще вмістилося в темний квадрат городу. Ліси, гори поза балкою і заднім пряслом, що примикало до косогору, там усе одно, що в телефоні, який висить у сплавній конторі,— все скрито: говорить телефон, а нікого немає! Ось і збагни!

Ні, за городом ще городи, двори з притихлою худобою, будинки, що кидають пригасле світло в ріку, люди, неквапливі, умиротворені суботньою лазнею. І в той же час нічого немає. Зовсім би загубився хлопчик у нічному підзоряному світі і забув би себе і все на світі, тільки он в молочному від пари вікні лазні тьмяніє вогник, вихоплюючи купку пирію на призьбі. Голосно розмовляє в лазні, б'ючи себе віником, повискує млосно жіночий рід. Там, у лазні, дві рідні тітки, заміжні, ще троє сусідських дівчат затесалися туди ж. У сусідів є своя лазня, та дівки-хитрунки під виглядом — ближче, мовляв, воду носити, збиваються в крайню лазню. "Молоді безсоромниці! Кров у них біситься!"— заключає бабця. Та вже біситься так біситься! І подвійний, коли не потрійний намір у дівок, що набилися в лазню разом з заміжніми жінками: вивідати секрети про сімейне життя, наказитися вдосталь і ще сяких-таких розваг діждатися.

Клуб їм тут, неприкаяним!

П'ять чоловік у лазні було, та ще він, хлопчик, шостий плутався під ногами і дівки його дещо соромились. Вони його швиденько й

нашмагали, щоб залишитися в лазні в своїй таємничості самим, ждати, чи не зазирнуть хлопці у віконце,— такою манерою парубки намічають предмет майбутнього знайомства в натуральному вигляді.

Шибка від пари помутніла. Треба її рукавом витерти або пеленою сорочки. Наваляться парубки один на другого, що побачать — не побачать, а дихання в грудях здавить, затемнення в очах, у голові дзвін, а од азарту, од сліпоти видавлять скло! Гріх і біда! Парубки вікно зрушать, дівок дома будуть страмити, а в якій сім'ї строгіше, то й за коси тягати. Але сторожкі й чутливі дівки, ой чутливі! Вловлюють жадібний гарячий погляд ще до наближення до віконця і, завмерши спочатку од пронизуючого, заборонного хвилювання, разом вищать, давлячи одна одну, летять з полиці, задувають лампу, а в пітьмі, геть одурівши, хлюпають з ковша у вікно і ніяк не можуть попасти окропом у віконний отвір — щоб, борони боже, і насправді не випекти очі, які на льоту підсікають дівоче серце.

Голова і розм'якле тіло хлопчика остигають, міцніють. Свідомість, що була прив'яла од спеки, починає правити на свою дорогу; шия, спина й руки, що поробилися пругкими, знову відчувають шкарубкі рубці конопляної сорочки, що туго обліпила тіло, яке чисто й ненаситно дихає всіма порами. Серденько, що пташкою билося в клітці грудей, складає крила, падає всередину, наче в гніздечко, м'яко вистелене пір'ям і соломинками.

Метушня в лазні, зойки, буйство і страх починають здаватися хлопчикові простою й звичайною забавою. Він навіть розсміявся і звільнено видихнув із себе разом усі образи й невдоволення.

Вуста ж смоктали повітря, наче солодкий льодяник, і хлопчик відчував, як нутро його сповнювалося пахучою прохолодою, настояною на всіх запахах, що кружляли над городом, наче над глибокою вирвою: ростучих овочів, квіткового пилку, вологої землі, покропленої Семенами трав і гострим струменем медового аромату, який линув з бур'янів.

Десь у тьмі чужого городу розляглося сите коров'яче ревіння— дременуло з лазні чадо, якому відшкрябували нігтями курчат, дерли спину волосяним віхтем. Тріснув запотиличник, бухнули двері лазні — і згорьований голос утікача одиноко і без відгуку загубився в глухій пітьмі. Субота! Лементують і стогнуть від мук по сільських лазнях діти. Здобудуть вони, сердешні, сьогодні стільки стусанів, скільки за весь тиждень не набереться.

Хлопчик зраділо підсмикнув штани — у нього ж усе позаду! Колупнув із грядки ласий овоч: "Дівка в темниці — коса на вулиці". Мала ще "дівка", і рвати її не велено, та ніхто не бачить. Потер морквочку об штани, схрумкав, розкрутив огризок за косу і метнув його в пітьму.

Така насолода!

Але ж зовсім недавно, якісь хвилини тому, надходив кінець світу. Взятий він був у такі шори, що ані дихнути тобі, ані ахнути. Одна тітка на кам'янку хлюпає, інша ряжку водою наповнює, дівки-нахаби стегнисті одежину з нього зривають, в ряжку вмочають і тицяють закам'янілим обмилком куди попало. Іще й штани не зовсім зняті, іще й з духом людина не зібралася, а вже почалося, встигай, повертайся, і головне— якнайміцніше зажмурюй очі. Та як він не зажмурювався, мило все-таки потрапило під повіки і очі полізли на лоба, бо мило варять з смердючих тельбухів, білого порошку і ще чогось там, якогось непотребу — розповідали, в миловарний казан купорос кладуть, собак кидають і навіть начебто дітей мертвих.

Вириваючись із міцних сердитих рук, осліплий, оглухлий, верещав хлопчик на всю лазню, на весь город і навіть далі; спробував тікати, та зачепився за ряжку, впав, ударився. Сварячись, черкаючи черствими сосками грудей по носу, по щоках, по губах, тітки крутили, кидали одна одній хлопчика і шкребли, шкребли, так боляче шкребли! Відпльовуючись від грудей ще бридливіше, ніж від мила, сторонячись і скрізь натикаючись усе ж на них — від жінок у лазні значно тісніше, ніж від чоловіків!— уже зламано й покинуто завивав хлопчик, чекаючи кінця

катуванню. Врешті його поклали на приступець полиці і давай його приборкувати тим, про що бабуся загадку складну розказувала! "В полі, на спаді, в кам'яній палаті сидить молодець, грає в лу^кунець. Всіх перебив і царю не спустив!" Царю! А він що? Шмагайте...

В якийсь момент стало легше дихати. Далеко-далеко вечірньою тремтливою зорею виник вогник лампочки. Старша тітка обдала набридлого племінника з голови до ніг дряблою водою, що пахла березовим листом, примовляючи, як належить: "З гуся вода, з лебедя вода, з малого сироти худорба..." І од примовки у самої пом'якшала душа, і вона, черпаючи долонею зі старої, обпаленої на вінцях діжки, іще й холоднячком освіжила лице малому, промила очі, примирливо воркуючи: "От і все! Годі ревти, годі! А то почують сороки-ворони та й понесуть тебе в ліс, такого чистого та гожого".

Нутро лазні смутно вирізнялося. Налиті тіла дівок на слизькій полиці, що були наче вкупі, розділились, і не лише груди, а й лахматі голови з'явилися в них під закуреною стелею. Хлопчик насварився на них кулаком.

Дівки верескнули, задерши ноги до стелі, і заходилися голосно шмагати одна одну віниками, схопились боротися, впали з полиці, ледь лампу не погасили. В селі говорили, ніби дівки люблять ховатися в теплих лазнях з хлопцями, а суперниці підпирають лазні кіллям, вчиняють страмовище, на крик збігаються матері й привселюдно тягають дівок за коси, а ті, ніби їх ріжуть, кричать: "Мамочко рідна, біс попутав! Розум мій слабий затемнив..."

Ввергнутий у вир образ, ослаблий од чаду лазні, з болем у колінах і в голові, вже залишений і забутий усіма, шморгаючи носом, хлопчик шукав у глухому кутку біля кам'янки свою одежину. Світло все ще дробилося в його очах і дівки на полиці то підскакували, то знову опускалися на місце, а хлопчику так було жаль себе, так жаль, що він махнув рукою на дівок, уже не злився на них, сил не було не тільки на злість, а й сорочку натягнути.

Сусідська дівка, яка ще не пізнала жіночих турбот і печалей, була головна потішниця в лазні, тож вона й витягла з кутка хлопчика, бринькнула пальцем по його півнику, що стирчав гороховим стручком, і здивовано спитала: "А що то, дівки, у нього тутечки? Який такий цікавий предмет?" Вмить переключаючись з горя на веселість, заздалегідь радіючи забаві, хлопчик поспішив повідомити голосом, що все ще зривався од схлипування: "Та-ба-чо-ок!"

"Табачо-о-ок?! — продовжувала виставу сусідська дівка.— А ми його, роззяви, і не помітили! Дав би понюхати табачку, чи що?"

Зовсім забувши про нанесені йому образи, з усіх сил стримуючи сміх, що розколював його навпіл, прикривши долоньками очі, хлопчик слухняно випнув животик. Дівки лоскітно тицялися мокрими носами в низ його живота і заходились таким чханням, що вже неможливо було далі терпіти і, в безсиллі опустивши руки, хлопчик заливався, стогнав од лоскоту й сміху, а дівки все чхали, чхали і приголомшено хитали головами: "Оце так табачок, ястри його! ААіцніший дідового!" Одначе і про справу не забували, під регіт і жарти дівки непомітно всунули хлопчика в штани, в сорочку і останнім, наче завершуючим усі справи, ляпасом по гузенцю виштовхали його в передбанник.

Така тиша, така благодать кругом, що не може хлопчик піти з городу зразу ж, і, п'яніючи від густого повітря й городнього життя, яке обступило його зі всіх боків, стоїть він, розм'якшено всмоктуючи і цю безмежну тишу, і таємно здійснюване життя природи.

Пройде багато вечорів, багато літ, поблякнуть дитячі образи, смішними зробляться в порівнянні з образами і бідами справжніми, і суботні вечори в лазні зіллються і залишаться в пам'яті дивними видіннями.

...На твердих, круто зігнутих колінах діда сидить чс?ло-вічок. Дід уламком ножа шкребе розполовинену брукву і коричневим од тютюну

пальцем спихає з подряпаного бруском леза соковиту м'якоть в жадібно роззявлений зів. Поворушить язиком малий, зробить вдих — і ласощі живим струменем пронизують його здригаючий живіт, прохолодно розливаються по жилах. "Оце так варнак! Оце так варна-чина! Не жувавши, ковтає!"—журиться дід і, косуючи на малого горіховим оком, прискорює роботу, щоб і самому поласувати струганиною з брукви. Але онук ніякого перепочинку йому не дає і без утоми тримає роззявленим спритний рот. Якщо дід усе ж таки наміриться понести до своїх вусів ножик з ласощами, малий, клюнувши ротом, схоплює з ножа кришиво і по-котячи облизується. "Вріжешся!"—стукає його по лобі колодочкою ножа дід і з подивом виявляє: одна лиш подоба від овоча зосталась, обидві половинки брукви перетворилися в черепочки. Дід насуває на голову онука половинку брукви, спихає його з колін і вирушає на город, щось бурмочучи під ніс і журливо хитаючи головою.

Посидівши на нагрітих за день пластинах ґанку, хлопчик скидає з голови камилавку з брукви, і кури зусібіч кидаються докльовувати черепочок. Хлопчик перекидає водопійне корито, видирається на нього і, витягши шию, дивиться з двору через частокіл у густо заросли простір городу.

Розсуваючи крислате сиве листя, дід ходить зігнувшись між грядками, вишукує брукву круглішу, без тріщин і зеленої залисини. "Ді-і-і-іду-у-у!"— кричить хлопчик, даючи зрозуміти, що він його бачить і жде. Дід, насварившись на онука перстом, уподоблює нарешті брукву, витягує її за хрусткі патли з пухкої землі і, вдаривши нею об ногу, піднімає вгору і оглядає біломордий, з брудною бородою овоч: чи нема червоточини та ще якогось ганджу. Хлопчик нетерпляче перебирає ногами: "Швидше, діду, швидше!"

Дід наче його і не чує, бреде замкнутою борозною, наче зеленою річкою, за ним шелестять хвилі, залишається запінений слід, наче за кораблем, який поволі зникає вдалині, гичка, мітелки і пучки трав з незадоволеним шелестом випрямляються, постають, займаючи своє постійне місце на землі.

І знову дід садовить онука на тверді, прикриті латками коліна, стругає брукву, бурчить, стукає малого колодочкою по лобі, поки наїдений, втихомирений пузань не заворушить ротом уповільнено, ліниво, і очі його не почнуть склеплюватися, і маленьке тільце, ніби слаба билинка, обважніла росою, приникне до випуклих грудей лгіда і в теплому їх затишку розпуститься довірливо й захищено.

І тоді зовсім обережно, зовсім майже нечутно дід шкребе ножиком брукву — він ласун, дід, і ворушить беззубим ротом, рухає крутими челюстями, оглядаючись — чи не бачить хто-небудь, як він здитинів, і для маскування бурчить у бороду: "Ой же й варначина! Ой же й непослух! Заморився!"— і пробує їсти й співати одночасно, погойдуючи на колінах онука: "Тринди-бринди на городі, при всім чесному народі..." Та тут-таки стопорить з піснею — далі в ній слова не для онука. Ось підросте, розуму набереться онучок, диви, до чогось самотужки дійде, чогось від старших нахапає, а поки шабаш, поки замри, діду, не дай боже, сама почує!

Хлопчик не може зрозуміти, спить він чи ще не спить? Йому добре, затишно на колінах, під лоскітливою бородою діда, за яку, на знак вдячності, треба було б смикнути старого, та розморило так, що навіть руку підняти немає сил, та й з'явився в очу дуже знайомий голозадий чоловічок — ось він перебирає руками по частоколу, пихтить, наближається до ворітець із жердин. Нерівність якась під рожеву ступню чи між пальців трапилась, захиталося маля, впало голим місцем у кропиву. Рев. Сльози. Бабця, висмикнувши хворостину з віника, б'є кропиву, примовляючи: "Ось тобі! Ось тобі, змія жалюча!.."— І всовує хворостину в руку хлопчика. Він що є сили лупцює кропиву, аж листя летить, і тим потішається, по щоці котиться остання сльоза, і, злизнувши її, солонкувату, язиком, малий робить ще одну спробу встати на ноги і рушити вздовж частоколу на кривих, тремтячих ногах.

А ззаду хвалять, заохочують, торсають: "Отак! Отак! Отак, дитятко!"

І ось нарешті настало моторошне, засліплююче щастя першого самостійного кроку!

Хлопчик пустився горожі і на непевних, слабеньких іще ногах ковильнув по двору. Все в нім зупинилося, завмерло: очі, серце, дух перехопило, і одні ноги, одні ноги йшли і зробили два великі, може, найбільші, найщасливіші кроки в житті!

Чиїсь руки підхопиди його, уже падаючого на землю, підхопили з радісним криком: "Пішов! Пішо-о-ов!" — підкинули вгору, в небо, і він літав там, перекидався, а сонце то ховалося у двір, наближалося прямо до очей, то м'ячиком відскакувало за город, до лісу, на гребені гір. Пройнятий захопленням перемоги, захлинаючись висотою, хлопчик охав, сміявся, скрикував і, не усвідомлюючи того ще, перший раз відчув трутизну життя, яке все складається з такого небезпечного польоту, і тільки свідомість, тільки вічна надія: під тобою, внизу, є міцні руки, ладні підхопити тебе, не дати впасти і розбитися об тверду землю, — народжує упевненість в житті, і серце, що закотилося в якийсь далекий куточок завмерлого нутра, одм'якне, стане на місце, і сам ти не відлетиш до "дідька лисого"— за висловом дідуся, непоправного, як запевняє бабця, лайливця і богохульника.

Клаптик жирної землі, загороджений жердинами, удобрений попелом і кістками, що примикав до задніх дворових будівель, був простий і діловитий на вигляд. Тільки широкі межі буйним різноростом та маків цвіт недовговічним палахкотінням освічували город десь на середині літа, та й мак непримітний ріс, сіренького або бордового, лампадного кольору з темним хрестиком у серединці. В хрестику бриліантом стирчала маківка, пухнасто наряджена, і в пусі тім вічно вовтузились товсті джмелі. "Кину порохом, встане городом",— сіючи мак, віщала бабця. Була іще одна розкіш — непрохідним островом темнів посеред городу окроплений біленькими квітами горох, який без рук, без ніг на жердину ліз. В якесь літо в картоплі заводився десяток-другий жовтовухих сонцепоклонників, часто до твердих насінин не дозріваючих, але біди і сліз усе-таки немало малюкам від них було.

Широкоморді, рябі соняхи притягували до себе не лише бджіл і джмелів, які в них вічно нишпорили і струшували яєчний пилок, вони роз'ятрювали завзяття юних "городників". Продершись на город, піймавши сонцепоклонника за шерехату, "під солдата" стрижену, потилицю, нальотники гнули його, що довірливо розвісив жовті вуха додолу, перекручували гусячу шию, ховали під сорочку й тікали в ліс, роздираючи штани об сучки горожі. Скрізь і всюди ріпу й горох, як відомо, сіють для злодіїв, а в селі хлопчика — соняхи. І ось що незбагненно: впіймавши на городі малого, тітки і особливо дядьки, які самі колись промишляли городнім розбоєм, з якимось веселим, лютим любострастям смугували кропивою по беззахисному гузні лиходіїв.

Спалення на вогнищі — забавка в порівнянні з сибірською кропивою. На вогнищі, якщо дрова хороші,— пих — і згорів! А ось після жаливи тижнів зо два світу білого не видно, ні сісти, ні лягти. Вити, тільки вити, сльозами обливатись і каятися перед бабцею, благаючи її помастити сметаною місце, піддане катуванню.

Що ще гарного було на грядках? Нагідки! Залетілі невідь-звідки, зійдуть вони, бувало, і до самих холодів пропалюють вуглинками гущу зелені. Ще тютюн вкрадливо цвів на покинутих грядках. Хороші грядки під тютюн жодна селянка не віддасть, вважаючи цю рослину непотрібною і роблячи потачку чоловікам тільки тому, що без них, без чоловіків, у господарстві не обійдешся і нікого не родиш, і, отже, продовження роду людського зупиниться.

На межах, там різноманітніше, вільніше все. Там хто кого задавить, той і росте, дуріючи од власного нахабства. Звичайно ж, коноплі, полин, жалива, реп'яхи та тимофіївка будь-яку живність заглушать. Одначе ж ні-ні та й знімуться над хмарою бур'яном, що клубочиться, стріли синюхи, розетки пижми, або татарник заявить про себе. Владно одтіснивши м'язистим тілом кволу дрібноту, наїжившись усіма колючками, обвішається татарник круглими бузковими шишками і живе довго, цвіте впевнено; або зніметься над межею розцяцькований коров'як, сяє дурникуватим женихом, радіє самому собі.

Від ранньої весни і до самої зими, вигнаний звідусюди, клятий-переклятий, заступами рубаний, свинями гублений, біля плотів, у гирлах борозен, на межових окраїнах шурхотів довгими вухами непереможний хрін.

Ну ось і вся, напевно, краса, весь наряд і всі принади російського городу. По весні природа на батьківщині хлопчика трохи веселіша, тільки вся вона поза городом, вся по хребтах, по заплавах річок, лугах. Зате весною яке привілля на городі!

Поставивши в церкві свічку, помолившись святим отцям, хранителям коней, в перший день травня за старим стилем виводив коней дід на город, до плуга, а баба тим часом поясно кланялася з ґанку йому — хліборобу, молилася землі, городу, лісу. Леміш легко, гостро входив у городню пухову пріль, граючи йшли за плугом коники, зневажливо махали хвостами, одфоркуючись: "Хіба це робота?! От цілину корінити — ото робота!"

Сіра фігура діда, темна на спині од поту, горбиться над плугом, і біжить по зап'ятках його вихляючою змійкою ремінний батіг. Нестерпно тягне наступити ногою на батіг. Дід сердито підбирає рукою пужално, щоб джиґонути онука, і джиґоне, коли не одскочиш у пухку борозну. "Ну стривай, бісеня! Опережу я тебе, опережу!"

В кінці борозни дід вивертає плуг із землі і розташовується біля обочини — подиміти. Бабця, підрубавши долонею світло, стоїть на ґанку і обговорює сама з собою поведінку діда: "Як борозна, так і цигарочка! Як борозна, так і цигарочка! Ти до петрівки хоч устигнеш?!".— "Ні-і, до Іллі, коли бог поможе!.." —усміхається дід і по-свійськи підморгує малому, як, мовляв, ми її!..

Грюкнувши дверима хати так, що шпаки і галки в борознах застрибали, наче од вибуху, бабця зникала, а хлопчик з дідом дивилися

на город, половина якого наче вивернута чорною вовною наверх, інша ж у сірій плівці, що залишилася од снігу.

На оранці відбувалося обжирання: шпаки, галки, ворони хапали й хапали драглистих черв'яків, оголених і порізаних плугом. Лякливі сірі плиски, і ті промишляли на оранці, хитаючись між борознами; навіть мала мухоловка сиділа на жердині і, дочекавшись свого моменту, спурхнула вниз і, щось ухопивши з землі, несла на горожу і поспіхом скльовувала. Лісові пташки спускалися з гір, на городі терпляче чекали, коли наїдяться і задрімають важно, по-хазяйськи крокуючі по борознах нарядні і ситі шпаки, що нагадують сільських купчиків. Не витримавши спокуси, птахи, мелькнувши над горожею, виносили з борозни кузьку, жука, личинку якусь, а шпак то неодмінно в погоню — така загребуща тварюка! Та де йому наздогнати швидку дику птаху, та шмиг — і в кущах!

Орати чорноземні городи легко, а боронувати саме задоволення. Навперебій лізли хлопчаки на спину коня, який волік борону по городу, потім до плуга прилаштовувалися, і коли їх вік підходив років до десяти, вони і на пасовиську, і на сінокосі уже вміли справлятися з конем, і в застоллі уже зайвими не рахувались, сиділи міцно серед працюючих, їли хліб і городину, власною працею добуті.

Сапи в тих місцях ніхто зроду не знав. Картоплю не огортали— підгрібали руками. Гній в землю не клали, його вивозили за толоку. Лиш трохи його використовували на огіркові,— "теплі" грядки. Насипали їх майже в пояс висотою. Ями вигрібали такі, що чорнозему в них уміщався віз.

В нічний час (от пристріту) бабця з замовлянням закопувала в грядку товкачик, схожий на гантелю, для розвитку м'язів уживану. Товкачик заховували в грядку для того, щоб огірки росли якнайбільші.

В зігрітій грядці напрівали сіренькі грибки і тут-таки вмирали, наче льодяники, зникали безслідно. Виступали повіки трави в борозні, кралася на грядку повитиця, і в душу сівача починали закрадатися сумніви: чи хороше було насіння? Та ось в одному-другому чорному оці ямки вузькою котячою зіницею просікалося щось. Примірюючись до клімату, прокліпуючись на світлі, зіниця розширювалася і не зразу, не раптово з'являлися два пробних, блідих листочки. Насторожені, готові загорнутися від переляку, вони берегли в теплій глибині м'яку бруньку огіркової плоті, несміливий зародок майбутньої рослини. Звикнувши, укріпившись, зібравшись з духом, два листочки випускали на волю жвавий шорсткий листок, а самі, виконавши службу, віддавши всю свою силу і соки свої, никли до землі, жовтіли і поступово відмирали, нікому вже не цікаві і ніким не помічені. Огірковий листок, піднявшись на світлі, теж боявся самотності, простору землі і надміру всякої зелені, принюхувався недовірливо до літа, мерзлякувато щулився і ціпенів од нічної паморозі.

Ні, не задубів до смерті огірковий листок, утримався і потягнув по зеленому мотузку із мороку гнойових надр листок за листком, листок за листком, а там і вусики почали хвацько закручуватись на кінцях мотузків, поповз листяний во-рох у борозни, так і пре одне на одного. І, як завжди нежданно, засвітиться в одній із ямок, в зеленому таночку, жовтенька квіточка, наче вогник бакена серед зеленої річки.

Жива іскорка — провісник літа! Перша квітка оця завжди майже була пустоцвітом, тому що сонця, тепла і сил її вистачало лише на те, щоб цвісти. Але, наче вказавши дорогу квітам, більш стійким, здатним і плодоносити, пустоцвіт швидко вигасав, скручувався, і його розсмикували і з'їдали земляні мурашки.

Під жилавим листям, під зеленими вусатими мотузками світліло від жовтих вогників, грядка, як іменинний пиріг, полум'яніла квітами, і таночок бджіл, джмелів, шершнів, ос вів на них гучну і клопітливу роботу. Глянь-поглянь, в зеленій притихлій схованці уже й огірочок спритно затаївся, пухирчатий, ребристий, і в носі в нього пригаркою

засохла квітка стирчить. Скоро відпала пригарка, і під нею скромно й чисто заблищала біла мордочка огірка, промінчиками простреленого аж до заокруглення біля хвостика. Мерзлякуваті пухирці, зморшки вирівнялися, огірок налився соком, заблищав, округлився з боків, і йому тісно стало під листям, волі захотілось. Вивалився він, молодий, міцний, на обочину грядки, блищить маслянисто, сяє, наливається і закотитись куди-небудь норовить.

Лежить огірок-молодець, дражниться; сімейство ревниво стежить одне за одним, особливо за хлопчиком, щоб не зняв він огірок, не схрумкав на самоті. З'їсти огірок хочеться будь-кому і кожному, і як не стримуйся, як не крутись, проходячи городом, обов'язково розсунеш руками різьблене, чіпке листя, подивуєшся, як він, бродяга, ніжиться в зеленій схованці, та й поспішиш від спокуси подалі.

Та, слава тобі, господи, ніхто не зазіхнув, не вчинив підступності. Уцілів огірок, білопупий молодець! Вистояв! Бабця зірвала його і обережно принесла в руках, наче курчатко. Всім онучатам відрізала бабця по пластинці — нюхнути і розговітись, та ще і в холодник для запаху половина огірочка лишилася.

Холодник з огірком! Чи знаєте ви, добрі люди, що таке холодник з першим огірком! Ні, не буду, не буду про це! Не зрозуміють! Фиркнуть іще: "Яка дивовижа—огірок! Піду на ринок і куплю отакенний огірок — до-о-овгий, тепличний!.."

* * *

Грядка огірків була блріжче до воріт, ледь збоку решти грядок і чомусь упоперек усього порядку. Рівними рядами, наче сходи на міській пристані, котились овочеві грядки до середини городу. На одній з них, найдоступнішій, щоб ногами дарма інші овочі не м'яли, пишно зеленіли дитячі ласощі — морквочка. Дві-три грядки нагострені стрілами ріпчатої цибулі. Слідом, опустивши сірі ребристі стебла, вкрадливо шелестів

лютий фрукт—часник. Збоку затінених місць, щоб сонце кругло ходило, і од огірків подалі — огірок і помідор не супутники в роду-племені городньому,— до скалок прив'язані худющі трубочки з кволим, з аптечним запахом листям. Після прілої хатньої напівтемряви, де росли вони в ящиках і горщиках, помідорні сірі саджанці наче вирішували, що їм робити — опиратися чи помирати в цьому простудному краї? Але навколо все так лізло з землі, так лащилося до сонця, що й помідорні трубки несміливо наряджалися в мереживо листя, пробно засвічували одну-другу бліду зірочку квітки, а спробувавши радості цвітіння, помідорні трубочки сміливішали, кошлатились, зелені бородавочки з себе вимучували, після вже, під городній шумок та під земельний шепіт, обвішувалися щокатими кругляками плодів, і давай дуріти, давай рости — аж пасинкувати їх доводилося, обламувати зайві пагони, і підпирати кущі палками; в іншому випадку обламаються, впадуть гілки під вагою.

"Під дубком, дубком звилася ріпа клубком", вічно в неї листя продірявлене, обсмоктане — все на неї тля якась нападає, буває, одне лиш дрантя залишиться та стерженьки, та вона все одно росте, вигулює туге тіло, розуміючи, що радість від неї малятам. Якось відчужено, напористо ростуть буряки, до пори до часу ніким не помічені, багряніють, кров'ю повняться; поки що шелестить розтріпано, але тужиться зав'язатися тугим вузлом капуста. "Не будь голіната, будь пузаста! — наказувала бабуся, висаджуючи кволу, бляклу розсаду неодмінно в четвер, щоб хробаки не їли. Широко розвісила скрипуче, туге листя бруква, уже колобочком із землі починає випирати. Обіч грядок світять накипом квітів боби, і збоку ж, не ображаючись на зневажливе до себе ставлення, крупно, нахабно і зовсім безтурботно росте дорідна редька. Шоломенчихою її обзиває бабця. Шоломенчихою — хоч ти лусни! Миром одтіснили шалапутну бабцю Шоломенчиху на край села, майже в байрак. А вона і там у землянці своїй без горя живе, торгуючи самогонкою, твердо виконуючи бабське призначення: "У тебе й зубів уже майже немає, а ти все пузатієш!"— ремствували жінки. Шоломенчиха у відповідь: "Якщо пошарити, корінець іще знайдеться!.."

За лазнею, біля старої черемхи є вузенька пречудесна грядка, засіяна всякою всячиною. То бабчина примха — всяке насіння, що лишилося, вона вільним махом розсіювала по "покинутій" грядці, голосно повідомляючи: "Для тих, що просять, для тих, що крадуть!"

Край лісу, що спустився з гір і зацікавлено витріщався через заднє прясло, темніла й кучерявилася батогами трудівниця картопля. Вона також цвіла, добре цвіла бузково й біло, в бростях квітів, схожих на герані, яріли руденькі тичинки, і город був у піні квітів цілих два тижні. Але ніхто чомусь не помітив, як цвіла картопля, лиш бабця зібрала решето картопляного цвіту для настою од грижі. Люди ждуть не чим вона подивує, а що вона вродить. Так у житті заведено — від трудівника не святкового вбрання і веселощів вимагають, а справ і добра. Його не славословлять, не підносять^ але коли звалюється біда — на нього покладають надію, йому кланяються і молять про спасіння.

Ох, картопля, картопля! Ну хіба можна пройти мимо, не зупинитись, не спогадати?

Моєму хлопчику не довелося помирати від виснаження в Ленінграді, навіть голодати подовгу не приходилось, але про городи обложеного міста, що розташовані на вулицях, у парках, біля трамвайних ліній і навіть на балконах, чув і читав. Та і в своїх краях бачив городи воєнної пори, скопані поспіхом часто невмілими, до земляної роботи не здатними руками. Не одні ленінградці влітку сорок другого року молитовно кланялись кущу картоплі, дихали останнім грудним теплом на кожну стеблинку, що сходила з землі.

* * *

Першої воєнної весни мій хлопчик, який став підлітком, учився в місті і разом з фезеушною ордою бродив з саками по холодній гірській річці, викидаючи на берег слизьких вусачів, пічкурів, траплялося, й харіус або линок попадався. Рибалки робили своє діло, грабіжники своє. Вони

лазили по скопаних заступами косогорах і з ямок видовбували картоплю на юшку, найчастіше половинки картоплин або четвертинки. Влітку, коли всюди, навіть у дачному сосновому бору, між деревами зійшла картопля, приречено голосили і рвали на собі коси посивілі од війни евакуйовані жінки, не знайшовши на своїх ділянках сходів. Багато хто з них на сім'яну картоплю проміняли останні манатки, навіть дитячі взувачки та платтячка.

І не ставала ж поперек горла та, облита сльозами, картопля!

Забути про ту чорну справу, зняти з душі капосний тягар! Та хіба можна наодинці з собою брехати?

Якщо вже по розуму та по совісті й честі — рятівник наш — город! Тут і голову ламати нічого. На городі ж тім найголовніший рятівник — скромне, багатотерпеливе створіння, таланом-долею подібне з російською жінкою,— картопля!

На честь картоплі треба було б поставити пам'ятник у Росії. Поставлено ж пам'ятники гусям, які врятували Рим. В Австралії начебто є пам'ятник вівці. Останньому вовкові Європи скульптуру виліпили! Ну, якщо вже картоплі монумент незручно, неетично споруджувати — плід все-таки, овоч, тоді тому, хто знайшов цей плід у заморських землях, виділив його серед інших диких рослин, у Росію завіз і, ризикуючи головою, запроваджував на російській землі. Був же в старі, темні часи і картопляний бунт!

В горах і під горами, в болотах і піщаниках, на глині і на кам'янцюватій землі, між деревами і на цілині, на вигоні, на відвалах, на вирубках, на згарищі, на всякому кинутому грунті сама по собі вилазить на світ і живе рослина, яка майже не вимагає догляду і турбот — прополи, огорни, і все діло. Є місця, де, задушена димом і сажею, ніяка твар не виживе, ніщо не росте, навіть кропива і всяка жалюча травиця не втрималась, картопля, набравши цвіт, тут-таки його, почорнілий,

ганчіркуватий, ронить, і все одно плід у землі наливається й годує людей! Що є, скажіть, краще за цю рослину? Хліб? Так! Одначе хліб як ушановано! Стільки про ного проспівано! Так чому ж, чому ми, російські люди, не раз, не два врятовані картоплею од голоду й мору, забули про неї? До слова сказати, воїн наш, російський, багато чим зобов'язаний їй, рідній картоплі! Де завгодно готовий це стверджувати.

Фронтові дороги довгі, розхлябані. Гармата їде, або тягнуть її; танк їде, машина йде, кінь кульгає; солдат бреде вперед на захід, згадуючи, до речі, кого треба і не треба. А кухня відстала! Все вона відстає, клята, у всі часи і війни відстає. Та їсти солдатові треба хоч раз на добу! Якщо тричі, так воно теж нічого, добре тричі, як годиться, а один раз просто до зарізу необхідно.

Глянув солдат ліворуч — картопля росте! Глянув праворуч— картопля росте! Лопата при собі. Взяв за запилені патли матінку-годувальницю, лопатою підважив, потягнув з натугою — і ось полюбуйся: рожеві або блідо-сині, жовті або білі, мов нареченої тіло, картоплини з землі виникли, розсипались, лежать, готові на підтримку тіла й душі.

Дров немає, соломи навіть немає?! Не біда! Бур'ян скрізь і всюди на російській землі знайдеться. Трощи, ламай через коліно, пали його!

І ось забулькала, забурмотіла картопля в казанку. Про рідне ж і бурмоче, клята! Про дім, про поле, про город, про застолля сімейне. Як діти з долоньки в долоньку репнуту картоплину перекидають, дмуть на неї, а потім у сіль її, в сіль і —в рота, задихавшись гарячою ситою парою.

І немає вже ніякої безнадійності в душі солдата, ніякого ниття. Замокріло лиш трохи в очу, та око, як відомо, про-кліпається!

Поїв картоплі солдат, без хліба поїв, іншого разу й без солі, та все одно готовий і може вперед рухатися, ворогові збитку завдавати.

Траплялося, води немає. У вогнище тоді картоплю, в золу, під вугілля. Та затяжне це діло, і стежити весь час потрібно, щоб не обвуглився овоч. А коли стежити? В животі ниє, очі на світ білий не дивляться від утоми. Значить, кмітливість проявляй — у відро картоплин накидай, засип пісочком чи землею, щоб не свистіло повітря, і через якісь там хвилини їжте на здоров'я продукт першої важливості, у власній парі! А то ще простіше простого спосіб є: насипай повну артилерійську гільзу картоплин, перекидай її рилом у землю, пістоном угору, розводь на гільзі вогонь, а сам спокійно спочивай. Скільки ти б не спав, скільки б не прохолоджувався — картопля в гільзі приготується так, що й шкірку шкребти ножем не треба — сама відстає!..

Ні, я знову про пам'ятник мову заводжу! Картоплі, з якої люди примудрилися по всьому білому світі готувати більш як дві тисячі страв, опорі нашого життя,— ніякої уваги. По гривенику всім людям праці — головним картоплеїдам — зібрати, і хай найталановитіші художники, найобдаровані-ші скульптори придумають пам'ятник! Той, хто вміє створювати гімни, повинен знайти найурочистіші слова, і най-голосніші співаки проспівають картоплі гімн на найширшій площі, при всьому скупченні народу.

Не знаю, хто як, я плакав би, слухаючи той гімн!

* * *

Хлопчик іде зарослою стежиною з лазні. Жилки трави-му-рави, стебла подорожника потрапляють між пальці; ганчі-рочно-м'які квіти гусятника, голівки дикої конюшини і ворожби лоскочуть промиті, чутливі ступні ніг. На межі блищать коноплі, сиплють насіння лобода й полин, що шарудить по листках лопухів і застарілої дикої моркви. Кропива, борщ, жабрій, чорнобиль ледь чутно шелестять, а ось блекота і лопушиний хрін наче в мокрій шубі. Бочком між ними хотів просковзнути хлопчик — не вийшло, штани намокли, важчають і сповзають із живота.

Ось і борозна, мов широка дорога, теж уся поросла пастушою сумкою і повзучим липким мокрецем. Віддалившись на таку відстань, де не чути хлюпання води, шуму пари на кам'янці, охання віників, навіжених криків дівок, хлопчик обережно оглядається і присідає навпочіпки біля межі, що відокремлює город сусідів. Затаївши дихання, видивляється крізь хащі бур'яну і тонкої тимофіївки, наче крізь густий прямовисний дощ, одному йому відоме таїнство.

Звичайно ж, як у всякої ділової людини, таємниць у нього повно, і він їх може повідати другові або діду. Ось за лазнею черемха. Старий стовбур її вмер і засох, верхівка зламалася, впала, порвавши сплетіння хмелю, що опутав її, і прієтепер черемха в межовій гущині, од пенька наперегони рвонулися коричневі гнучкі пагони. Чорну кору дерева, що впало, зірвало вітром, окоренок подовбали дятли, поточили короїди та мурашки. В сухій виїмці старого пня, під навісом рудого гриба-трутовика влаштувалась на мешкання птичка-невеличка — тиха мухоловка з червоною грудкою. Біля неї джиґуном крутився мухолов, якому хотілося співати й веселитися, та хазяйновита, сумирна мухоловка заспокоювала його, сумно і терпляче пояснювала, що живуть вони по сусідству з людьми і треба поводитися скромно. Мухолову сімейний притиск набрид, він подався в інше, певне, більш розгульне місце.

Залишившись покірною удовицею, мухоловка накрила легеньким тілом гніздечко, і скоро під нею з'явилися яєчка ледь більші за горошини. З горошин тих виклюнулися бридкі, на маму ніяк не схожі пташенята, та вони швидко почали виправлятись, і то на голові, то на гузні перо в них висовувалося, рахітичні пузця повсихали, голова з довбеньки витяглася в дзьоб, пташенята як пташенята зробилися. Порожнє гніздечко лежить у черемховому пеньку, мухоловка з ненаситним, писклявим сімейством переселилася в зарослі на межі— метикуйте, мовляв, діточки, самі собі харчування, я вже зовсім вимоталася без чоловіка. Вона й зараз он подає голосок із бур'яну: "Ті-ті! Ті-ті! Ті-ті!.." — "Спіть, спіть!"— примовляє до пташенят, а у хлопчика теж рот потягло на позіхи — пора відправлятися на бокову.

Та нагадала йому мухоловка іншу пташку — білогруду ластівку, що кожне літо ліпила собі гніздо під стріхою артільної комори.

Ластівка з радістю носилася над річкою, злітала вгору, до хмар, падала на воду, кружляла над будинками, над лісом, над горами, впурхувала в двори, зробивши вигляд, що зовсім випадково вона сюди потрапила, чимдуж неслася вулицею над самою дорогою, щебечучи, посвистуючи, всіх сповіщаючи, що прилетіла вона з далеких країн і так прагнула до рідного сибірського села, пройшла крізь такі відстані, біди й бурі, що зовсім тепер щаслива і, відсвяткувавши повернення, попустувавши в радості, зразу ж візьметься за діло, полагодить гніздечко під стріхою, висидить дітей і почне ловити комарів та мошок, і хай люди не тривожаться, що вона буде співати, співати і зовсім втратить голову.

Не втратила ластівка голову і пам'ятала про своє призначення, думала про майбутніх пташенят. І все-таки... все-таки щастя повернення засліпило її, вона захмеліла й забулася. А маленьким і беззахисним створінням ніколи не треба забуватись.

Примруживши метке око, хлопчик метнув камінь і збив білогруду ластівку над городом. Тремтячи од мисливського азарту, він схопив пташку з грядки, відчув долонями, як часто, уривчасто б'ється маленьке серце в пір'ї. Дзьоб відкривався беззвучно, круглі очі дивилися на хлопчика з жахом, непорозумінням і докором...

В руку перестало тукати, очі пташки повились туманцем вічного сну, голівка зів'яла. Розкриваючи нігтями скорботно стиснений дзьоб, хлопчик пускав у нього теплу слину, пальцями піднімав голову, крила пташки, підкидав її, надіючись, що пташина знову полетить, але пташка зібгано падала на землю і не ворушилася.

Хлопчик викопав склом могилку в тіні черемхи, вислав її опалим листям, загорнув ластівку в ганчірку і закопав. "Шило-мотовило під

небеса ширяло, по-бурлацьки співало, по-солдатськи примовляло..." — згадалося йому бабине прислів'я. Згадалося, як стояла вона на ґанку, дивилася з-під долоні на радісну ластівку, хрестилася: "От іще одне літо нам ластівка на крильцях принесла..." І, не перестаючи розчулено усміхатись, тицяла кінцем хустки в куточки очей.

Довго і незрушно сидів хлопчик під черемхою над маленькою могилкою пташки, не міг зрозуміти смерть, але перша чітка думка все-таки визріла в ньому: "Я ніколи і нікого не буду більше вбивати".

Наївний хлопчик! Якби все в світі робилося за бажанням і розумом дітей, які не відають зла!

За весну на пташиній могилці виросла трава, на друге літо піднялася і кучеряво зацвіла строката саранка. "Це ластівчина душа вилетіла з темної землі", — подумав хлопчик.

Багато секретного на городі! В межах, за будівлями, за лазнею, за горожею — скрізь секрети, он там, біля глухої, зіпрілої стіни сарая, секрет особливий — другий рік там росте маленька, але вже кучерява бузина-пищалка, і ніхто-ніхто не знає, що вона там росте, і тільки коли пищалка зробиться вище хлопчика і з'являться на ній дрібні, червоного кольору ягоди, він покаже її діду. На дальній грядці, що проти лазні, після кожної оранки хлопчик знаходить кістяні бабки. Ніби хтось їх народжує в землі, і весною вони солдатиками вискакують наверх. Ще з секретного ховрашкова нора біля гори була, але веснами зверху котився сніговий кипун. П'яно дуріючи, він летів у яр з гамором і ляскотом, здавалося, до того розійдеться, що врешті-решт не лише хлопчикове подвір'я, а і все село змиє в ріку. Кожної весни кипуном виливало ховрашків із нори, і не витримали терплячі звірята мук, померли від простуди чи подалися з поганого місця в гори, на пасовище.

Весняними потоками на город наносило всякої всячини: камінці, насіння трав, дивовижні виворотні, старі маралячі роги, скелети

загиблих птахів, цибулинки квітів. Якось звалило жердини і закинуло на город кущ смородини. Мокрий був і живий кущ, піймався коренем за бік ковбані, росте, жиріючи з кожним роком і роздаючись, і чорні ягоди почав родити, не встигнеш їх ощипати — ворони або дрозди склюють, пізно восени по воді ковбані ганяє листя смородини. Та от біда — жабенята під смородиною літують, а на жабенят чорна змія полює. І перш ніж підступити-ся до смородини, хлопчик кидає каміння в кущ, тупає ногами, кричить, сатаніючи од гніву, який нагонить сам на себе.

Цілий світ живе, вирощує потомство, ворушиться, співає, плаче, ховається в густо зімкнутій зелені городу. Коники он взялися за діло, січуть по всій окрузі траву під корінь. Один з них проспав, певно, призначений час і розігріває в собі машинку. Сердитий звук: "З-з-зик! З-зик!" — лунає в капусті. Кажуть, ніби комашка ця стрибаюча видає звуки крильми, але хлопчик твердо вірить — в череві в неї є іграшкового розміру сінокосарка.

* * *

Не всі городи на селі строгі, діловиті, непорушні. Наїжджий народ по-всякому селився в цих місцях, і всяк розпоряджався землею як хотів і умів.

Якщо селянська хата нагадувала ликом господаря, то город завжди по господині, по характеру її і вправності. Здавалось би, ось вони поруч, городи, земля однакова, сонце одне й те ж гріє, дощі одні й ті самі на грядки з неба

бризкають, воду на поливання з тієї самої ріки на коромислах носять — а, бач, фасон і урожай городів різний, значить, і хід життя в двох сім'ях несхожий.

У однієї господині город що світлиця: грядки до грядок рівненькими нарядними постілками розіслані, морковні грядки, присипані тирсою,

щоб тля всяка не псувала, піднімаються здобними пирогами, борозни між грядок глибокі, все посаджено до місця, все рядком та ладком; який овоч водолюбний — поближче до воріtець; який і від дощу виросте, той подалі, щоб не м'яти його зайве, не топтати задарма землю і борозни не осувати ногами.

У іншої бабці на город глянеш і зразу визначиш: розтелепа, старчиха, а може, й п'яничка. Грядки так і сяк у неї на городі, одна вузька, друга широка, борозни не прокопані, криво, абияк протоптані; овочі де густо плюнуті, де вітром дунуті; воду ллє без розбору і смислу, то двічі на день, то по тижню ні росинки. Зрозуміло: в такому городі бур'ян з низьких борін на грядки пре, давить усяку корисну рослину, знекровлює її. Діти, свої й чужі, партизанять у такому городі, зеленцем іще овоч зносять, оголять город, і живи як хочеш, їж хліб з кирликом1, з бур'яном, значиться, а на одному хлібі небагато напрацюєш, та й не вистачить хліба до нового врожаю без хорошого приварку.

Скрізь і у всьому любов потрібна, турбота, в городньому ділі особливо. Краса, зручність, розумність на городі користю і в усьому господарстві повертається. Є хліб, є овочі, ситі робітники й діти, доглянута худоба, значить, і в сім'ї лад, ні сварок, ні непорозумінь, всі задоволені собою й життям, поштиві, до сусідів не заздрісні, гостя посадять не за порожній стіл, і самим не соромно на люди показатись. А чим одяг, взуття і повага людей здобуті? Старанням! Трудом! Впевненість, солідність у житті дає людині земельна упорядкована праця!

Потрібно сказати, що землею бавилися і вели господарство абияк все більше поселенці — перекотиполе. Вони і горожу, бувало, не лагодили, замість огірків та помідорів, які вимагають праці, щоденного поливання і прополки, садили квіти. Один колишній каторжанин, веселий чоловік, ягоду посадив. Зроду ягоди в тій місцевості носили з лісу, і ось тобі на: городню землю ягодою зайняли! І називалася та ягода не чорниця, не суниця і не брусниця — вік-то-рі-я!

1 К и р л и к — дика гречка.

Вікторію ту хвацькі сільські "городники" ще зеленою видерли з корінням і з'їли, нічого ягода, крупна, одначе з лісовою не порівняєш — води в ній багато і духом слаба.

Більше в селі вікторію садити ніхто не наважувався, і поступово про неї всі забули. І все не траплялося б городніх чудасій, якби бабця хлопчика не була вигадницею і не принесла з міста дивне якесь насіння: одне пласке, сердечком, до огіркового подібне, але куди більших розмірів. Посадила бабця ту насінину на самому кінці грядки, біля лазні, І поскільки не вірила в її корисні властивості, забула про неї. Друга насінина — ще дивніша! — подібна до дідового зуба, коричневого од тютюну, костяної твердості. Бабця розмочила насінини в чашці разом з бобами і знехотя ввіткнула між цибулин.

Довго нічого не з'являлося з землі. Бур'ян мушиною гущавиною по всьому городу розповзався. Людське і дитяче покарання — трава. Поли її, прокляту, ламай усе літо поперек, відсиджуй ноги, муч до тріщин руки, жалися кропивою до пухирів...

Селянське дитя якось там само по собі на городі опинилося — ні на кого залишити в хаті, надворі брудно, худоба, собаки, от бабця чи тітки і прихоплять хлопчика з собою. Лазить малий наче в непрохідних хащах, того й гляди загубиться назовсім. А дівкам розвага: "Дівчата, а де ж у нас парубок? Щось не видно? Чи не заблукав? Хоч би кури його не заклювали! А-у-у-у!" — піднявши лице од грядок і дивлячись на загородній ліс, кричали тітки.

Малий — не промах, упаде в борозні під листя, і ні гугу. А тітки його шукають, тітки його шукають! Бабця кляне їх, лає: "Вам би, безсоромним, тільки казитися! Тільки б зубоскалити! Робити хто буде, нечистий ваш дух?!"

Моторошно в борозні під листям лежати, поруч біля ока волохата гусениця листок продірявлює, лап у неї скільки, ока жодного. Тут-таки гострими іклами вусатий чорний жук перекушує муху навпіл. Носоріг брукву точить, аж головою в кругляк заліз! Сірі ґедзі хлопчика тнуть, до крові кусають, мошва також не дрімає, в ніс, у вуха, в очі набивається, роз'їдає їх — довго не витримати, вискакувати треба зі схованки, та розгортаються прохолодні кущі, сонце в очі б'є, крик над головою: "О-о-ось де він, варначина! Лови його!"

З реготом і дзвоном кинеться малий бігти по городу, тітки слідом за ним, кричать, ловлять і до самої ріки його, зовсім уже очманілого, доженуть, а там давай бризкатись, давай дуріти, норовлять малого у воду плюхнути. Він учепиться за тітку, з м'ясом не одірвеш, кричить, кличучи бабцю на допомогу. Бабця тут як тут, котиться з яру, махає хворостиною. "Й-и-я-а-а-а ось вам, кобилиці такі! І я ось оперіщу котрусь! Дивись, почорнів увесь хлопець — перелякали!" Дівки врозтіч, на ходу кофтинки, спіднички скидають — і бовть з вереском у воду, махають руками, ногами б'ють, бризки до неба! Бабця по берегу бігає, хворостиною махає, нікого дістати не може.

Втихомирені, освіжілі від води, знову плентаються на город, під палюче сонце, і малий ковиляє слідом. Мошва жере, ґедзі кулями б'ють, комар також свого не впустить, до вечірнього мороку з'явиться.

Помаленьку та полегеньку від ігор і забав переводили малого чоловіка до роботи, непомітно, наче граючи, проробляли "профорієнтацію" — вчили бур'ян відрізняти від городини: "Ось бурячки зійшли, а ось разом з ними лобода, полин і гречка дика. Вони і цвітом, і фігурою під буряки вбралися, але все одно не обманути їм ока людського, спідсподу глянь — в пилку вони сивому і цвіт багряний блідіший у них; мокрець, дрімка і приворотень під редиску і ріпу рядяться, та швиденько рости норовлять і тим себе зраджують. Ну а за моркву ледь не все трав'яне сміття намагається зійти — і мишачий хвіст, і куряче просо, і хрінниця, і всякий мотлох такими собі безневинними

війками на білий світ з'являється, а розгорнуться війки — і немає між них лапки морквяної, мереживця зелененького!.."

У всякого овоча, у всякого злака, виявляється, є двійник, іншим разом багато двійників-кровопивців, і всі вони хитрі, підступні, напористі. Поки облюбована та розпещена людиною городня рослина укоріниться, поки з духом збереться, загартовані в вічній боротьбі бур'яни не дрімають, ідуть у глибину, захоплюють простори, чіпляються в землі і на землі за що прийдеться, душать, соки з овочів смокчуть, знекровлюють город...

Скільки ігор не дограв через клопітну роботу хлопчик?! Скільки дитячих радощів недоодержав через те, що слідом за "профорієнтацією" починалося і "трудове виховання".

Було воно просте і, як висловилися б нинішні високорозумні педагоги,— "ефективнодіюче". Хлопчика, який ухилявся від стомлюючої праці, брали за вухо: "Хочеш їсти — працюй!"

Одного разу полов хлопчик грядку цибулі (морквяні та інші грядки з дрібним зіллячком йому ще не довіряли, цибулю можна, цибуля добре відрізняється), полов, ниючи під ніс тягучу пісню, відмахуючись брудними руками од мошви, дзвінкотливої рудої оси, і зненацька пальці його схопили незвичну для рук, міцну рослину, що наче трьома пругкими пальцями пропорола землю. Придивившись, хлопчик збагнув — ВОНА! Зійшла! От тобі й на! Не вірилося, що є в костяній серединці сім'я живина, здатна встати і прорости, а вона ось проросла, зобразилася!

Як хлопчик доглядав ту рослину! А ВОНА, радіючи турботі, поливанню і чорній землі, вивільнена од бур'янів, перлася без утоми вгору, опускаючи одне за другим ремінне шкарубке листя. "Ох ти, матінки мої!" — захлинався захопленням творця хлопчик і мірявся з загадковим створінням природи, яке норовило обігнати його в рості.

Благоговійно притих хлопчик, коли знайшлася в пазусі довгих скрипучих листків лялечка, загорнута в зелень плівок. За нею друга, третя. Дитинчатам холодно було північними ночами, вони памороззю покривалися, та все ж пересилили природні незгоди, і білий-білий чубчик у кожної лялечки з-під вдягачок виприснувся. "Ох ти, батюшки мої!"— прошепотів хлопчик, конче вражений, і, не зборовши спокуси, розколупав плівку на одному дитинчаті і віднайшов ряди білих, одне до другого притиснутих зерен. Зажмурившись, хлопчик куснув зерно, і рот його наповнився солодким, терпким молоком. Про це диво неможливо було не розказати людям. І люди ці — сусідські хлопчаки, без зайвих розмов злопали те диво разом з білими чубчиками, з хрумкою паличкою, заключеною всередину солодкої штуковини.

Доживе мій хлопчик і до тієї пори, коли захлесне всіх кукурудзяна стихія, із здивуванням узнає якось, що і в його рідному селі, де, буває, влітку картоплю в цвіту б'ють заморозки, кращу землю пустять під "царицю полів" — ту саму забавну штуковину, що якось ненароком виросла на городі один раз, та й то дійшла лише до сметанно-рідкуватого зерна.

Воєнні шляхи-дороги приведуть мого хлопчика до спаленої селянської садиби, і вигляд згарища, вже облитого дощами, згорілий город вразять його своєю космічно-незалежною остиглістю і німотою.

Чорна картопля з вилупленими балабонками, скрючена зверху і ледь жива знизу, редька і бруква в чорних тріщинах; одряблі, мов кисляк, дині; понурі морди соняхів з патлами скрученого листя — все-все на городі оглушене сірим тліном, нічною тишею. Чорні качани капусти темніли головами вкопаних у землю людей; гнійно сочилися помідори — недосмаженим м'ясом з підпаленою м'язистою рожевістю; білі, зварені вогнем сплетіння цибулі — клубками поганих глистів.

Поперек грядки на рудих огірках лежала жінка в роздертій полотняній сорочці. Розлюченими більмами блищали її застиглі очі, в зубах закушені стогін і мука. До грудей жінки, наче метелик-капустяник,

приколотий ножовим багнетом хлопчик-сисунець. Коли наші солдати вийняли багнет із маленької його спини і відняли від материнських грудей, всіх вразило умудрено-старече лице дитяти. На довершення до всього звідкілясь узялося криве курчатко. Охрипло цяп-каючи, припадаючи на тонку гілочку перебитої лапки, воно кинулося до людей, наче знаючи — наші, руські вернулися, і воно, єдина на вбитому подвір'ї жива душа, вітало їх і жалілося їм.

Доведеться моєму хлопчику ховати ленінградських дітей, складених стосами в вагоні, померлих од виснаження в дорозі з оточеного міста. Побуває він у таборі смерті і не зможе збагнути содіяного там через те, що, коли осягнути таке до кінця,— з'їдеш із глузду. Перебачить він тисячі вбитих солдат, дідів, дітей, жінок, спалені села й міста, знищених безвинних тварин. Але той город, з чорними качанами капусти на сірій землі, грядку з червиво скрученою білою цибулею, дитятко, розіп'яте на грудях матері, вискалене лице молодої жінки, яка до кінця чинила опір нарузі, курчатко, що інвалідно припадало на гостреньку лапку, він буде пам'ятати окремішньо від усієї решти війні — намертво врубалося в нього те перше потрясіння.

На пишних українських городах помідори визорювались не як дома, не в старих валянках і кошиках на полу, а просто серед грядок на кущах; не з садовки, із сіянця тут виростали цибулини завбільшки з кулак. Темношкірі гладкі баклажани обтягали кущі, і, не знаючи назви овоча, солдати називали їх відповідно формі — хріновинами. Кукурудза росла цілими полями, початки дозрівали на ній до жовтизни і молотили їх тут на зерно, білі чубчики і качани не їли, ними палили печі, бо тайги тут немає і з дровами скрутно. Соняхи також росли полями — і жовті хмари піднімалися над зеленню, коли дув вітер, і красти сонцелюби тут було не потрібно, бери, ламай, скільки хочеш, лузай насіння.

Кавуни валялися без догляду на землі, і, коли дивитися здаля, наче ні до чого вони й не прикріплені, наче їх абияк з літака розкидали.

Без заздрощів, з причаєною веселістю згадував хлопчик, як греблись по-собачому його сільські напарники і він разом з ними до плотів, що пропливали мимо села з теплих країв з торгом. Рідна його ріка пересікала всю країну впоперек, і коли у витоках її ще стояли вічні льоди, то в гирлі вже дозрівали кавуни. Витріщивши очі од надсади і моторошної глибини під животом, хлопчаки вистукували зубами: "З-зу-зу-зу!.."

Вибравши із строкатої піраміди те, що загнилося, те, що викидається, плотогони жбурляли кругляка в річку, і, очманілі від форсу і холоду, відштовхуючи одне одного, хлопці гнали по воді носами, лобами, пиками кавун до берега, а він крутився м'ячем на бистрині, випорскував од них, і скільки переживань було, скільки захоплення, коли нарешті знеможені плавці досягали берега і заходилися з аптечною точністю ділити народжений в теплих краях чудесний плід. Тільки рідко, дуже рідко кидали з плотів кавуни. Частіше вигризені лушпини. Але й лушпинам були раді хлопці, з'їдали їх разом із гарними смугами, вважаючи, що такий дорогоцінний плід вживається в їжу весь без лишку.

Фрукти, кавуни і всякі інші цукрові плоди і сам цукор на батьківщині хлопчика надійно заміняли парені в печі бруква, буряки, морква. Та ще ягоди, яких тут стільки назрівало, що іншим літом не кошиками, козубами з тайги ягоди возили, відправляючись по них сім'ями. Бабця розказувала, коли він осиротів і ні на кого було його залишити, разом з колискою прихоплювали і малого в тайгу, прив'язували колиску до гілки кедра — і на привіллі, тайговим повітрям заколиханий, сопів він. Визбирають ягідники одну галявину, колиску перенесуть далі, на інше дерево перевісять, а він, дурненький, навіть не почує "вакуації". Коли й прокинеться, заплаче — ягідок в ганчірочку намнуть, засунуть у рот — він і задоволений, чмакає корисливу лакомину. "Ума-зюкається, бувало, в чорницю до того, що пуп зірвеш, рего-чучи".

* * *

Побував з військом і за кордоном мій хлопчик, бачив доглянуті городики, де кожен вершок землі до діла, до місця, і інколи огорожу заміняють корисні кущі:— гіркі дикі ман-

дарини, гранати, зерном подібні до російської костяниці, міцний самшит, сивувато-чорний виноград. В піднебессі, на виступах скель, зустрічалося щось схоже на город, землю туди носили мішками й кошиками. Траплялося, темні люди в темну ніч викрадали такий город цілком і повністю, разом з жалюгідним урожаєм і землею, прирікаючи на голодну смерть сім'ї горців.

Дивувався в далеких краях і землях маківкам величиною з м'ячик, бруквам у пуд вагою, картоплі викопував по відру з гнізда, помідорами "дамські пальчики" бойові сто грам закушував, рожевою цибулею, од якої окривіти можна, картопляні деруни приправляв, бешкетуючи, у велетенські кавуни з автомата стріляв, милувався квітучими садами, навіть чорну троянду бачив і величну магцолію, і було, було, чого тепер гріха таїти, в бессарабські виноградники по-пластунськи лазив і якось усю ніч давив там з однією смуглянкою-молдаванкою д-дуже дурманне і солодке вино.

Одначе недаремно мовиться: "Добре на Дону, та не як на дому",— і перед очима хлопчика завжди був той, жердинами та бур'яном оточений город, де трудно ріс овоч, вічно боячись не визріти через ранні холоди, що вкрадливо лізли по виярку. На тому городі хлопчик бачив веселку. Одним кінцем вона починалася в зелених грядках, а другий її кінець затисло в скелястому виярку. Веселка вся була з квіткового пилку: маково-червоною, соняшниково-жовтою, морквяно-зеленою, і ще там був колір зовсім невловимий і недосяжний для ока, такий колір хлопчик бачив, коли пірнав у воду з розплющеними очима, колір німого царства, колір голубувато-ніжний, прозорий. Ось у такому зачарованому царстві проживали безплотні тихі русалки і янголятка з крильцями, які намальовані на бабусиних іконах.

Хлопчик, не усвідомлюючи свого поривання, рушив на йому лише чутний клич веселки, але веселка, зачарувавши його, відсторонилася до межі, опустилася в бур'ян, і коли хлопчик, обжалившись кропивою і не помічаючи того, зійшов на межу — веселка вже за горожею, в яру опинилась. І, засмучений, він зупинився — веселку йому не догнати, не торкнутися до неї. Веселка — це гарний нездійсненний сон.

На сільському городі трапилося ще диво: з насінинки-сердечка, привезеного бабцею, вилупилася рослина з величезними оранжево-гукаючими квітами і зеленою змією вигнулася в кропиві, з кропиви злізла на горожу, з горожі по розі лазні забралася на дах, уже до димаря підлазила і куди б полізла — одному богу відомо, та тут літо закінчилося, вдаряв перший дзвінкий заморозок. Угамувалася, прив'яла пронирлива диковина, квіти її могильно зім'ялись, мотузка волохатого стебла зробилася драглистою, шорстке листя перетворилося в нікудишнє ганчір'я. Але яке здивування, яке захоплення охопило малий та дорослий люд, коли під листям, в глибокій борозні з'явився жовтопузий, величиною з казан, що в лазні, ребристий кругляк. Несподівано хлопчик знайшов притаєні в кропиві ще два плоди, довгастих і теж ребристих, як дошка для прання. Згріб хлопчик під руки блідопузих цих поросят, додому приніс, наче щасливий золотошукач самородки. Вже пізно восени, коли прорідився і впав на межі страхополох, за городом, майже в самій балці знайшовся ще один гарбуз, але все нутро його виклювали пронирливі кури.

З того літа і по сю пору бешкетують на городах далекого села гарбузи, які бабця через пузатість теж називала Шоло-менчихами і натішитись не могла веселим, сонцебоким круглякам, молитись, говорила, треба на невідомого базарного чоловіка, який таке їй рідкісне насіння продав. "Хай ростеї Хай фулюганить!"—викрикувала бабця, обдаровуючи односельчан насінням буйного плоду.

У війну гарбузова каша дуже виручала селян. Дітям, і своїм, і евакуйованим, її як ласощі давали; хворих гарбузова каша піднімала на ноги. Та ще й досі в трудовій сім'ї хлопчика ні-ні та й куплять гарбуз на

базарі і зварять — для різноманітності столу — кашу з молоком і пшоном, їдять та бабцю за трапезою згадують: "Легка рука в людини на овоч була!" Недарма її сіяльницею в селі нарекли, навперебій просили садити і сіяти особливо вередливий овоч — ніхто на селі краще бабці не відав, кого з ким мирити на городі.

Якби город був пам'ятний лише тим, що вигодував і випоїв хлопчика, дав йому силу і радість життя, перші навики в праці, він би й тоді пам'ятав його свято і так само трепетно билося б його серце, як б'ється, нині, коли по всій Великій Русі оголюються з-під снігу, розтають розпороті квадрати землі за дворами, поза селом, на запільних ділянках, на за-городніх пустирищах, на схилах гір і біля залізничних доріг, у болотах і пісках, біля озер і рік — повсюди, де проживають люди.

Не служать нині молебнів на початку жнив, не скроплюють землю водою, освяченою з ікони богородиці плодючості— Деметри, не причаровують хрумкий огірок за допомогою заритого в грядки товкачика, та й сам город став стомлюючим придатком життя, особливо для городян. З

заступами, з граблями, з мішками, на переповнених електричках, в автобусах і пішки доводиться їм тягтися за місто на відведену "ділянку".

Та не можуть люди кинути землю, велика звичка і тяга до неї, віра в неї: а раптом горе якесь? Неврожай? Посуха? Війна, не дай боже, знову?! На кого і на що надіятись тоді? На землю. Вона ніколи не зраджувала і не підводила, вона — годувальниця наша, всепрощаюча, незлопам'ятна.

Копає хлопчик ділянку за городом, ловить носом дух прілого бадилля, печеної картоплі, народжуваної трави, і ввижається йому хата, що наддалася під берег, город за нею з бур'яном, переламаним, потріпаним зимовим холодом та вітрами. Сніг за лазнею і під яром ще сіріє, а в бур'яні вже фігами стирчить трава, яку і сліпий знає,— кропива.

По городу в білих кофтах і хустках баби, діти, дівчата розсипались, згрібають торішнє бадилля, зимовий прах і мотлох змітають у залиту до країв ковбаню, пісню заводять і одразу кидають її, голосно сміються, говорять про щось, а гола весняна земля чадить синюватим димком, гарячково марить теплом і зеленню.

В хаті ще з лютого по всіх вікнах садовки в ящиках стоять, насіння в старих посудинах мокне, картопля на підлозі розсипана проростає; бабця головки часнику членить на посадку, цибулю сортує — осліпла бабця, і ноги в неї відібрало— навпомацки робить, не може жити без усякого діла.

На осикових жердинах, що сочаться мокрим на зрубах, привезених із лісу затикати проламану горожу, міняти зістарілі прясла, сидить дід, закрутив посічені, але все ще франтуваті вуса, тютюн курить — д-дуже він любить оце заняття, курить і на коня дивиться. Може, і не на коня, може, дивиться він у далеку задонську землю, звідки ще молодим відважним козаком прискакав він у Сибір із загоном когось підкоряти, але сам був підкорений і взятий у полон меткою веселою сибірячкою, та й застряв на віки вічні в північній стороні.

З гір врозбрід котяться каламутні потоки, пролизують лід, і він, просмоктаний донним болотом, стає дірчастим, кисне, наче перестояне тісто. Вздовж балки і по схилах од вертихвісток біло, чубарки лахматяться, баранці жовтими ніздрями до весни принюхуються, кандиль і саранку копай скільки хочеш, ласуй жирними цибулинками. Біля діда свої і чужі діти товчуться. Вибирають лозинки шелюги, на в'язання різані, свищики з них майструють, дмуть, свистять. Птахи од дітей не відстають, заливаються кожна на свій лад.

Лагодять горожу чоловіки, гребуть мотлох у купу дітлахи та жінки. По всій російській землі, з краю в край горять весняні багаття, як і у всі часи, іде прибирання землі, наче світлиці перед великим святом. Ухають, дуріють знуджені за лугом корови, кружляє шуліка над проталинами, трясе дзвіночком жайворонок, качки плюхнулися в балку.

Немає вже діда й бабці, і городу того, напевне, немає, та й хати теж. Змило її весняними водами під яр, ударилась вона зморщеним лицем об обмиті водою камені, і розсипались її старі кістки. Не дуріють корови, не розкошують у калюжах свині, не кульгає кінь по старій межі — немає коней на селі, замінили їх машини.

Але чому, чому все бачиться і чується так виразно? І серце летить-летить у ті незабутні далі... Все життя летить, особливо веснами, і ніяк не приземлиться, вічно маряться якісь там переміни в житті, хоча знає — все на світі йде по колу, все в цьому колі влаштовано розумною чергою: слідом за весняними вогнями і прибиранням землі труд починається: оратимуть люди, боронуватимуть, сіятимуть, на городах овоч садитимуть. Потім сходи будуть. І знову, і знову, дивуючи світ дивом сотворіння, земля, котра ще недавно була в затиску, задише глибоко, заспокоєно, народжуючи плоди і хліб.

Курчата зацвірінчать у дворі і таємними ходами, змалечку відомими їх мамі, проникнуть на город. Люто лаючись, жінки звично почнуть вигонити їх, піднімаючи на крило; кого-небудь із дівчат під час сівби чи прополки чикне оса, що забралася під поділ, і забігає дівка по городу, без розбору топчучи овоч. Парубки-зубоскали почнуть домагатися витягти з укушеного місця жальце. Дівка — створіння притчове, за насмішку над нею бог карає особливо: на сінокосі нашле з гнізда лютого шершня, що попав під косу, і залишений з вини косаря бурлакою шершень зверне насмішнику морду набік. Дівки по черзі візьмуться укушеного цілувати, зціляючи страждальця таким випробуваним методом, а всі інші парубки почнуть заздрити і мріяти, щоб їх теж укусила яка-небуть комашка.

Так, коли б доля наділила хлопчика лише цими радощами— і на тому їй уклін земний! Але вона щедрою в нього виявилася і відвалила йому в дитинстві ще таке, що не кожному і в дорослому житті випадає...

Ставши навпочіпки, хлопчик видивляється крізь межові зарості свою головну таємницю. В рясному, прямовисному трав'яному дощі находить

він просвіт — то стежечка, що веде до сусідів. В просіці бур'яну, що зімкнувся зверху, слабо блимає, множиться відблиск світла.

Там, за вікном, у сусідській хаті, при світлі лампи розчісує коси дівчинка, білі, м'які, наче пух кульбабки. Дівчинки не видно, і вікна не видно, одначе хлопчик знає: дівчинку помили в лазні, і вона розчісує коси, дивлячись у старе велике дзеркало, що займає майже весь простінок між вікнами. В непорушній глибині дзеркала плавають зорі, клешнясті жуки, павутина по кутках клубочиться, схожа на траву, прихоплену інеєм.

Звідти, з бездонних глибин дзеркала, з рослин, білих і нерухомих, напливає і дивиться на дівчинку інша дівчинка, лобата, худюща, з широким яскравим ротом, розширеними, витрішкуватими очима. Такі очі бувають у дітей, коли їм віспу на руці залізцем продряпують. Дівчинка водить гребенем по косах, що розсипалися на кістляві плечі, на ключиці, що виступили дугами, і в косах проблискують іскри — аж дух захоплює від такого чортовиння.

Дівчинка з'явилася в житті хлопчика приголомшуючою маною, як і повинні з'являтися фатальні жінки-чарівниці. Він чимось займався в кінці городу, біля ковбані, може, лілії копав, може, свищик майстрував, може, медунку рвав, може, йоржів збирався рибалити і сукав волосінь з куделі, прив'язавши її до жердини, і раптом щось почув, відчув.

Він одірвався од справи, підвів голову і побачив її.

На старій, відмерлій траві, під якою пробудилась жвава зелень, на другому боці балки, наповненої до країв каламутною водою, стояла і плакала дівчинка в синенькому платтячку. Серце хлопчика стислося від жалю, що наскрізь пронизав його, — дуже вже великі сльози котилися по обличчю дівчинки і збиралися в негарно зморщених червоних губах. Та й худа, надто худа була дівчинка, хвора, певно. А хворих хлопчик жалів, через те, що сам усю зиму "на ладан дихав". У руці дівчинка

тримала такі самі, як і її платтячко, сині квіти в білих крапочках. Придивившись, він розрізнив: платтячко дівчинки теж у крапочках і з білою шляр-кою, але полиняло од прання, і біле на ньому посиніло.

Дівчищка стояла між товстими льодинами, і перед нею з води гостро стирчали вершечки шелюги, верба смітила пух, по березняку, обідраному крилами саней — зимою через балку пролягала дорога, — порснули зелені бризки, волохато цвів глід по схилах. Над головою дівчинки сяяло сонце.

Ховрашок стояв стовпчиком і пискав на дівчинку, чи то сварився на неї, чи то намагався налякати. На купах сміття, вивезеного в балку і підмитого водою, билися горобці, звившись у клубок, так клубком і скотилися вони у холодну ВОДУ, тут ураз розсипалися по кущах і як нічого й не сталося взялися сушити себе дзьобами. Балкою брели хлопець і чоловік, тягнучи за собою сіть-одноперстку. Чоловік був п'яний, спотикався, валився боком у воду і, як опечений, завивав. Бордова сорочка кров'яним пухирем спливала за спиною чоловіка. Хлопець уривчасто видавлював: "Тисни! Дави водило! До дна, до дна! Не плутай сіть! П'яна зараза! О-опу-у-усти-мо!"

В самому кінці балки, тонко залитому водою, де піну й сміття крутило шаленим гірським потоком, свіже дрібно-трав'я кипіло від ікряної плотви, і чоловік з хлопцем заходились черпати рибу сіткою, а дівчинка не розуміла їх намірів, плакала і заклинала: "Таточку, не втопися! Миленький таточку! Не втопися! Ой таточку! Ой таточку!.."

Чи зарибалили плотву чоловік з хлопцем, чи ні? Дійшли до вершини балки чи заплутали і порвали сіть об корчі — хлопчик не запам'ятав. Але дівчинка в синьому платті, з букетом білих півників, що росли за балкою, біля мурашника, залита слізьми, яка повторювала невідоме в селі, таке смішне, незвичне, але чимось до добра і ласки спонукаюче слово "таточку", — зайняла в серці хлопчика своє вічне місце і все життя з'являлася йому разом з тими подробицями, які зачепили його око, слух і відкотилися в глибину пам'яті: брудна зверху льодина, яка стікала

капіжем і ронила дзвінкі олівчики на землю, вода, яка ревла в гирлі балки і змивала пухкий яр; корова, яка перестала жувати і втупилася в рибалок; пастух, який дашком приклав руку до лоба і також спостерігав за рибалками; глід, що волохато цвів над головою дівчинки; джміль, що, переплутавши голову дівчинки з білою квіткою, нишпорив хоботом у пухнастих її косах, і крик: "Укусить!"—що застряг у горлі хлопчика.

Дівчинка приїхала в село з родичами, батько її брав підряди і випалював вапняки. Поселилася сім'я в сусідстві з подвір'ям хлопчика. Звісно, дівчинка почала набиватися в хлопчачу компанію, але не було в неї ні ляльок, ні іграшок, лише синє запране плаття було та рожева линяла стрічечка в пухнастій розкуйовдженій голові. Дівчинка збирала камінці на березі, дихала на них, облизувала і показувала всім, які вони гарні! Сільські діти не вміли розуміти красу, що їх оточувала, тим більше красу каміння, яке вони топтали, проганяли дівчинку, називаючи її "скелетиною". Опустивши голову з бантом, дівчинка йшла за балку, збирала різні квіти і, сплітаючи вінки, прилаштовувала на голову. А всім відомо: дитина, яка приміряє на голову вінець, — не довго житиме. І весь час дівчинка співала нетутешні, дуже гарні й жалісливі пісні. Піснями своїми жалісливими, непротивленням злу і фатальними, ангельськи-небесними цими вінками пройняла дівчинка сільські зашкарублі серця. "Бідолашна, напевне", — зітхнули співчутливо, по-жіночому, сільські дівчатка і прийняли прийшлу гратися в "тата-мами".

Хлопчик відразу, звичайно, зметикував: бути йому "татом" приїжджої дівчинки — такий же він худий, хворий, "бідолашний" такий же — і проявив опір, відкинув "скелетину" навідріз. Залишившись одинокою, дівчинка не знала, як їй далі жити, через те що без "тата" ніякій жінці існувати на землі неможливо. Хлопчик був хоч перекірливий, але жалісливий, тиранити людину довго не міг. Крякнувши для солідності, він наказав хазяйці, щоб вона все дома впорала і шанувалася, бо... а сам узяв литовку — уламок пляшкового скла,— і відправився "на сінокіс", і наклав копицю "сіна".

Дівчатка господарювали в покинутому зрубі, який у кожному російському селі кимось був залишений, ніби навмисне для хованок і різних дитячих ігор і забавок. Чекаючи з роботи "самого", господині готували оладки і перепічки з глини, збивали постіль із трави. Хлопчикова "мама", очманіла від щастя, проявила таку моторність у ділах, що всі дівчатка охали й посміювалися, мовляв, господар не підходить господині, кволий, непримітний і "ні шерсті з нього, ні молока". "Ну то й що? Ну то й що?—заступалася за свого "тата" господиня,— зате смирний, води не скаламутить!.. І не п'ющий по болесті".

Тріснути б "саму" за такі слова, але, знайшовши владу, дівчинка проявила нечуваний натиск і в такі шори взяла хлопчика, що ні дихнути, ні охнути, і міцніший "мужик" спасував би. Вона не давала "чоловікові" виконувати тяжку роботу, змушувала відпочивати і набиратися сил, а сама, кістлява, легка, стрімко носилася по землі, вправляла-ся з худобою, доглядала дітей, кишкала коршаків — і все з піснями, з піснями, зі сміхом, з жартами. Зате як торжествувала подруга життя хлопчика, коли поверталися додому "тати" інших "мам". Не маючи сил переступити поріг, хитаючись і падаючи, вони ревіли що прийдеться, вимагали ще випити, домагалися, щоб обнімали і втішали їх у цьому розпроклятому житті.

Сплескуючи руками: "З'я-а-ави-и-ився-а-а, красень ненаглядний!— дівчатка накидалися на своїх "красенів".— Коли вже ти, кровопивець, вижереш усю оцю заразу?! Коли здохнеш? Коли звільниш мене, нещасну-у-у! Та щоб тобі отрута попалася замість вина! Цвяхи іржаві замість закуски!" При цьому "мами" цілилися накласти по загривку "чоловікам", а ті лютували: "Де моє ружжо? Де моя берданка семизарядна? Пер-ристр-ріляю всіх, в господа бога!.."

"А мій не п'є і не курить! Я за ним, як за кам'яною стіною!"— підперши рукою щоку, співчуваючи подругам, хвалилася хлопчикова "мама". Пригнічений її добротою, принижений інвалідним становищем, опікунством, яке всього його обплутало, скувало, не бажаючи миритися

зі своєю долею, хлопчик крикнув якось: "Нав'язалась на мою голову!"— і дременув з відчаю в балку.

Корінна вода ще не витекла з балки, земля теж не "одійшла" від донної мерзлоти — хлопчик застудився і знову захворів.

*

Йому ввижався мозоль з пухирцем. Пухирець був колись ікринкою, навіть оболонкою ікринки, і поміг мозолю, який виткнувся з ікринки, піднятися з глибини, що давила, до повітря, до світла, до теплої, прибережної води. Але пухирець чомусь не відділявся від мозоля, схожого на личинку комарика, а не на рибу, і вона мучилася, стираючи його об воду, уривчасто дихаючи маленькими щілинками зябер.

Об'єднані в зграю мозолі вже не сліпо, а з осмисленим страхом металися від небезпеки, вчилися харчуватись. Рухомі братством чи тягою до мордування, мозолі стрілочками підлітали вгору й сіпали рибку за пухирець. Знесилений мозоль ліг боком на дно, і його покотило течією, наче срібник,— і зрозумів тоді хлопчик: життя починається з муки і закінчується мукою. Але між двома муками повинно ж бути щось таке, що змушує і нерозумну рибку так ревно противитися обриваючому всі старання заспокоєнню.

Затягнутий пухирцем, повислий у небесах над бездонною глибиною, за крок від м'яко обволікаючого спокою, хлопчик чинив опір смерті, намагався прорвати душний пухирець, відліпитися од нього і швидше впасти під дах неспокійного, часто нестерпного, жорстокого, гульового, скандального дому, в якому має притулок і множиться неприборкано-дике і все-таки принадне життя.

Пухирець був тонкий, неміцний, та сил у хлопчика залишилося так мало, що він не міг прорвати його. Пухирець обволікав хлопчика в задушливу мокроту, всмоктуючи в себе все найпотрібніше, найцікавіше

з життя хлопчика, оточуючи його водянистою порожнечею, німою, непроглядною і безколірною. Лиш вряди-годи щось пропливало в каламутній рідині. І почала над хлопчиком кружляти ластівка. "По-бурлацьки співала, по-солдатськи примовляла..."— та сама. Глухі монотонні звуки проникали через плівку пухирця, сягали слуху хлопчика, і він догадувався — це його стогін, яким просив він, щоб у плаваючій жаркій каламуті з'явилося що-небудь таке, що визволило б його з задушливого пухирця, проник би хоч один ковток чистого, прохолодного повітря, з'явилося б хоч чие-небудь лице.

І він докликався-таки!

Йому з'явилася "жінка" з бантом у пухнастих косах, вітаючи його покаянною усмішкою, яка кликала за межі стомлюючої самотності і покірності, яка займалася у виснаженому тілі.

"Візьми! Візьми за ручку!" — почулося здалеку. Дівчинка труснула головою — і в очах хлопчика запурхали косми кульбабок. Впевнено, як фельдшериця, дівчинка стиснула слабкі пальці хлопчика і дуже вже якось пронизливо, вимогливо й ніжно дивилася на нього. І зрозумів тоді хлопчик: жінка найсильніша на світі, сильніша навіть від усіх лікарів і фельдшерів. Ті вчаться по книжках кілька зим, а вона тисячі літ створює життя і зціляє людей своєю добротою. На що маленька, непоказна оця ось дівчинка, але вже вміє ходити за хворим і помагати йому. Вона притисла руку хлопчика до свого прохолодного випуклого лоба і, тремтячи від судомної жалості, прошепотіла: "Ну, назови мене скелетиною, назови!"

Ніхто, крім матері, не міг запропонувати таку нечувану безкорисливість, ніхто! Та матері у хлопчика не стало давно, він її навіть не пам'ятав. І ось з'явилася жінка, здатна на самопожертву, доступну лиш матері. І хоч був він слабий, спечений хворобою, все-таки відчув себе чоловіком і не скористався хвилинною жіночою слабістю, цим шматуючим душу благородством. Піднесений подвигом жінки на таку висоту, де творяться лише святі діла, він з мукою відкинув її жертву. І

теж піднята чоловічим лицарством до небес, задихаючись од приголомшуючих почуттів, здатних спалити жіночу душу дощенту, вона самовіддано, боляче заходилася бити себе у вузенькі груди його кістлявою рукою, поспішно, щоб не перебили, в захлинанні вистогнуючи: "Ске-летина! Скелетина! Скелетина!"

Сльози полилися з очей хлопчика і прорвали пухирець. Він притис долоні до очей, щоб дівчинка не бачила його слабості. А вона нічого і "не бачила". Зупинивши пропалюючі наскрізь її нутро жіночі сльози, звичайно і в той же час з уміло прихованим, дорослим співчуттям, вона діловито і за-ступницьки умовляла: "Ну годі... Ну... Бог дасть, поправишся!"

Тітки, бабуся, сусідки запевняли потім — видужування прийшло од святої води, од молитви, яку бабця творила вдень і вночі, од настою жовтцю і кам'яного масла, але хлопчик достеменно знав, чому переміг хворобу, та, поправившись, почав соромитись дівчинки. Вона відчувала таємницю, яка між ними зародилася і яка позбавила їх свободи, і терпляче чекала, коли хлопчик першим, як і належить чоловікові, підійде і запропонує: "Давай знову гратися разом!" Чекала, чекала і стала вища його ростом, уникати хлопчиків стала, не гралася вже в "тата і мами" в покинутому зрубі, в ліс ходила тільки з подругами, роздягненою при всіх не купалась.

Вапняр тим часом викопав піч у березі, випалив і загасив у ямі вапно, після гуляв широко, привільно, розбаламу-тив усе село. Пропивши получку, повантажив сім'ю в човен та й відбув тихо-мирно в невідомому напрямку.

З народження укорінена в хлопчикові віра: все, що є навколо,— непорушне, постійне, ніхто нікуди і ніколи не подінеться із цього кола життя — повалилася! Він був так вражений, що кілька днів не йшов з берега і, дивлячись на пустельну ріку, примовляв: "Відпливла дівчинка!.. Відпливла дівчинка!.."

Багато літ він носив у собі неспокій і тугу і так чекав дівчинку, що вона взяла та й прийшла до нього якось. В іншому платті, інша з виду, але все одно прийшла, і він, натомлений довгою розлукою, болісним чеканням, щасливо видихнув, припадаючи до неї: "Дівчинко моя!"

Але та, яка зцілила його в дитинстві, лишилася в нім таким яскравим осяянням, що й досі стоїть перед ним усе в тому самому синьому платтячку, все з тими самими квітами в руці — дикими півниками.

Все так само, все те саме, тільки висвітленіше, яскравіше, сонячніше стало там, у далекій далечіні, брудна льодина розсипалася алмазами; розбурхана балка поголубіла, береги її заткало золотом калюжиці; горобці, перевернувшись у райдужних рибалочок, разсілися по гнучких лозинах шелюги; глід пахучий, волохатий, уже не глід, а якась заморська рослина, канули в небуття п'яний чоловік і хлопець, які завивали од холоду; корова, яка, ремиґаючи, пустила слину до землі, пастух у порваних чоботях, купи гною в балці. І дівчинка була не "скелетиною" занудистою, з дикувато-несамовитими, витрішкуватими очима дитини, вона стала струнко́ю, голубоокою, і стрічечка в її косах, як цвіт шипшини, рожева-рожева, і плаття на ній біленьке, нове — поділ до самої трави. І тоді, за балкою, в їхню першу зустріч дівчинка не плакала, дівчинка сміялася, дзвіночком подзвонюючи, і сонце сяяло над її головою, і небо було високе-висо-ке, чисте-чисте, голубе-голубе, як її очі,— це він пам'ятає точно!

Померкло світло на стежці — понесли сусіди лампу із світлиці в куток, чаюватимуть, довго, з насолодою, самоварів п'ять спорожнять, перш ніж зморяться і підуть спати.

Затемнів, стіною зімкнувся межовий бур'ян: пирій — як дощ, довгов'яз, у землю зав'яз. Хлопчик випростався. Хруснуло в колінах, голки посипалися під штаньми по ногах, плаваючу по обличчю усмішку прогнало позіханням. Над хлопчиком пролетів, перекинувся і впав тінню за межу дрімлюга, що догнав жука-хруща. За горожею, в лугах, голосно билося коров'яче калатало, і в тон йому размірено і заупокійно кричала

нічна птаха в горах, яку хлопчику бачити не доводилося, та все одно він завмирав од її голосу, вона снилася йому у вигляді великого коршака з чортячою головою і коров'ячими рогами. Над городом, наче над озером, виром крутило чисті пари. Вище меж, вище біліючих у темряві соняшників, вище горохового острова котилася з розпадини прохолода. По балці вона спускалася до ріки, встоювалася під ярами, продірявленими берегівками. Але між грядками, у политих на ніч овочах устоялося назбиране за день тепло. На ранок, коли перестане гойдати калатало нічна птаха в горах і втихомириться мухоловка, холодні струми просочаться по балці з гір, із лісів, і все тоді на грядках засяє осипом роси, і город сонно притихне, розпуститься листом, схилиться до землі в дрімотному умиротворенні, сповненому вологою, очікуючи тепла, сонця.

Хлопчик не чув, і ніхто ніколи не чув і не бачив, як іде в ріст усяка рослина. "І не треба цього бачити". Адже ось і він, хлопчик, не помітив, як сам ріс, піднімався, значить, в таємничість не лише в створенні життя, але і в русі його, в рості.

Хлопчик розумом, і навіть не розумом, а природою даним відчуттям осягає замкнуте, безкінечне коло життя і, хоча нічого ще зрозуміти не може і пояснити не вміє, все ж відчуває: все на землі народжується не даремно і достойне всякого шанування, а може, й поклоніння. Навіть манюсінькі мушки з ледь помітними іскорками крилець на витягнутому сіренькому тільці займають своє місце на землі і мають свою таємність.

Коли хлопчик ішов у лазню і тітки, сердиті через те, що їм накинули малого, квапили його, сіпаючи за руку, він помітив мушок, що клубочилися над грядками. Розпадина випромінювала західне світло на город, і в цьому останньому проблиску, наче на витягнутій постілці, збиралися стовпом, як кажуть у народі, "товкли мак", сіренькі мушки. Хлопчик увібрав голову, побоюючись, що його обліплять, скусають мушки, та вони лиш колихнулися, перемістилися вбік і знову влилися в смугу світла, іскрами заблискотіли в ньому.

Не було їм діла ні до кого. Захоплені благоговійним танком кохання, який здавався безглуздою товкітнею, мушки, знемагаючи в короткій згубливій пристрасті, справляли своє свято, переживали природою їм подаровану мить. Танок на вигасаючому промені, мить життя, витрачена на любов, маковим зерном кинута в траву личинка — і все. Але вони пізнали своє щастя. І іншого їм не треба. На ясному світлі, на жаркому сонці мушки б осліпли і згоріли, і крихітні їхні серця не витримали б іншого, великого щастя, розірвалися б у крихітних тілах...

Сірувата темінь стоїть у розпадині. Окремішньо виступає кожна жердина городу, вилуджено блищить від вологи. На галявину лягла чітка тінь горожі і дерев, що стоять по горах. Рівномірно шумить, навіть не шумить, глибоко, чутно дихає стиснута горами ріка, і од неї йде перемінне, дзеркально відбите світло до неба, де миготять бліді, на помідорний цвіт схожі, незрілі ще, літні зірочки.

А мушки впали на землю, в капусту. Мляві, до всього вже байдужі, дві чи три з них торкнулися шиї хлопчика, заповзли під полотняну грубу сорочку, приклеїлися до спітнілого тіла. На капусті знайде, склює мушок зірка пташка — мухоловка і цілим пучком понесе їх у дзьобі своїм зіворотим діткам, а ті, живлячись, будуть швидко рости і вбиватися в пір'я, капуста ж, звільнена від тлі, почне рости і, як піп, який хоч і низький, обрядиться в сто ризок. Мушок, які впали в річку, будуть хапати мальки і од їжі становитимуться рибами — мушки і мертві продовжують служіння сильнішому, довшому і стійкішому життю. Отже, усі оці комашки, сонечка, бабки, жуки і коники, ледве повзаючі від сирості по брукві,— всі-всі вони є недарма, всі вони виконують призначену їм роботу, всі щось роблять на землі, а головне, живуть і радіють життю.

Ну, а бур'ян на грядках, кропива оця клята, сороки, які пожирають мухоловчині яєчка, кусючі сліпні і ґедзі, яким хлоп'ята роблять фокус — вставляють у зад соломинку і відпускають з таким трофеєм на волю? А гадюка шипуча в смородині, а комарі, а мошва, а кліщі в лісі?! Цим кровопивцям, сволоті оцій, яка відтісняє і жере все розумне й корисне,

теж, значить, торжествувати й радіти?! Ох ти, батюшки мої! Складно все як! І спитати ні в кого... Бабця вдома, дід у лазню збирається, тітки миються, дядьки коней на луги погнали, земля мовчить. Ні в кого запитати.

Сам думай, сам шукай відповідь, коли сам собі задав задачу, а тут зморило всього, спати хилить, думати ні про що не хочеться...

Та ну їх, всі оці питання й задачі! Потім, потім, коли виросте, само по собі все і відповість ся, і вирішиться, а поки, обм'яклий від сну, що накочується, хлопчик іде до хвіртки, несучи в серці умиротворення, чинить опір дрімоті і невиразно повторює собі під ніс: "Сон та дрімото — ідіть на болото!"

Намацавши вогку мотузку, хлопчик знімає її з дерев'яного штиря і ще раз повертається до городу, наповненого живими істотами. Поза городом, в лугах, іде ревна, дружна косовиця. Скрекотнею коників так усе переповнено, що вже злитий отой багатомоторний звук з ніччю, з земною утихомиреністю, навіть густішою він робить нічну тишу. Той ковалик, що хропів у капусті, розігрівся, розпалив себе, надолужуючи прогаяне, дзвінкіше за всіх строчить з городу в небесну височінь, здається, випуклоокий цей скрекотун навіть зажмурився в насолоді.

Дух плодів і цвіту, який ввібрав у себе відомі хлопчику запахи, впевнено стоїть у хащах городу, відтісняючи запахи лісу, і трав, і бур'янів. Але і в цьому запаху, наче ширяючи над щільним димчастим шаром, буйно звучить лютий дурман тютюну, чадно-гіркого маку, що капловухо прикрився сірою шапочкою на ніч. Маленьку маківку з білим ще насінням у серединці бережуть од холоду пелюстки, що злиплися метеликами. Запахи моркви і кропу точать ніс, але глушать ного рясно зацвітаючі, маслянисті коноплі, які блошкою кидає вітерець, а вони натрясуть повен козубець. Одначе ж і ладаном смердючі коноплі, і кріп, що відгонить лежалою хвоєю, весь городній трудовий дух заб'є вранці, після сходу сонця, що навально котиться з гір пругкими хвилями розігрітої сірки-живиці з стовбурів сосняка, кедрів, модрин і ялин.

* * *

З пухкої, залитої зеленою гущавиною смуги наносної землі, обробленої людськими руками, над якою якщо і вітер гуляв, то пухким здавався, неможливим, що навіть канув, уявлявся той час, коли порожній, наче пережив воєнне нашестя, поштриканий, пошрамований, ямами зранений, буде по-старечому сумно нидіти город.

...Купи картопляного бадилля недбало розкидані по городу. На наскрізному вітрі колючий осот бородою трясе, соплива павутина обвисла на сухому, розкошланому на межі дурмані; нечуйвітер насмічує брудним, поганим насінням; розетки дикого ганусу, жабрій, лобода, чорнобиль осипаються, чіпляються за все, а реп'яхи, мов дідусь розізлився, у бабу вчепився, ну всюди-всюди вони: у хвостах собак і корів, у гривах коней, на сорочках, на штанях і навіть у голові, у чубі дряпається, і вчепиться — видереш із жменею волосся. Від кого радість, так це од хріну — зеленіє, бродяга, бадьориться молодо, з бур'янистої глушини він, наче з буцегарні, на світ божий вискочив, раденький волі.

Збіглися хмарки в одну купу, берези в лісі низом пожовкли, корови, коні й собаки спиною до півночі лягають, перелітні птахи у відліт дружно пішли — вірні ворожбити: бути скоро негоді, бути ранній осені.

Птахи, що залишаються на зиму, сумні, настовбурчені. Ситі ворони похмуро сидять на гребені лазні, по вітах черемух обвисли, на похилених кілках закам'яніли, могильно-скорботні, задумалися вони про життя, впали в тягучу журбу чи дрімоту. Павутина перестала плавати в осінньому піднебессі, пліснявою обплутала вона розкисле листя бур'яну. Оголилися в межах мишачі і кротові нори. За лазнею в передсмертно і тому люто наїжаченій кропиві знайшлося курча, яке шукали все літо, мертве, порожньооке, чомусь ні мишами, ні собаками не зачеплене. Татарник шишки розкрив, трусить із них волокнистий пух. Носить пух понад городом і порожньою землею, кидає в хащу, ганяє по ріці. Харіуси, які зійшлися на зиму з дрібних річок, сприймають пушинки за

муху чи метелика, вистрибують наверх, хапають їх, після сердито головою трясуть, випльовуючи липку погань з рота.

Світла вода, світле й прозоре повітря, але й річка вже береться з дна дрімотою, в повітрі щодень меншає сині, тумани ранками густіші, і лампи в хатах засвічують рано. Перезрілі, та все ще темнолисті коноплі, гойдне їх, ледь зачепить вітром, посиплють свинцевим шротом. Діти загортають коноплі в постілки, бухають палицями. Провіявши сім'я на вітрі, жменями сиплють у рота, хрумтять так, що беззубі старі заздрісно сердяться, гонять дітей займатися молотінням поза очима.

Щиглики, вівсянки, чижі, синиці з лісу на городи злеті-лися, лузають реп'яхи й коноплі. Горобці, по-тутешньому чивилі, об'єдналися в зграї і такі бойовища піднімали, що по всьому селі гомін лунав, над межами пух і пір'я летіли. М'яті, розтріпані, цьогорічні чивилі скаржилися: "Що ми, що ми недоброго зробили? Учили красти? Крадемо! Учили цвірінькати? Цвірінькаємо! Чим ми, чим ми не вгодили татові з мамою?!" Старий горобець, зі спини коричневий, на грудях і животі сивий од життєвих незгод, дивився з-під лопухового листка на цю сіру дрібноту, переповнений безкінечним горем: "І оце мої діти?!"

Діловито цвірінькнувши, він спурхував у сухий бур'ян. Обережно, один по одному, слідом за ним у межову глушину пірнали й молоденькі чивилі. Із харчових заростів починали лунати такі запальні вигуки, таке захоплення татом, що він зволив вислухати похвалу на свою адресу. Виявляється, метушня, бойовище були всього лиш маневром, за допомогою якого вироблялася не тільки хоробрість, верткість, але й кмітливість — сім'я з кущів конопель висипалося на землю — і клюйте його, набирайтеся сил, діти! "Ну тато! Оце так тато! Де ви, де ви можете мати такого тата!" — заливалися жируючі чивилі.

У печальні дні глибокої осені якесь неприкаяне, винувате з'явиться ненадовго сонце, і на затужавілій землі прокинеться, встане яка-небудь рослинність — мляво, блідо зазеленіє цілісінький день мокра отава; одна-друга квітка кульбаби засвітиться; метелик над городом затріпоче;

сонний джміль загуде, сліпо натикаючись на все; із старої черемхи ящірки на теплі колоди лазні вибіжать; коники попробують литовки точити; на огірковій грядці, вже ніби на смерть убитій, серед жовтого слизу підніметься один-дру-гий батіг. Хворобливі квіточки, схожі на недопалки, родять також хворобливі, "не божецькі" плоди, з худим, пухиристим гузенцем або з рахітно здутим животиком, пуголовка нагадають, або в закарлючку плід зігнуть, чи зліпляться потворними близнятами...

Огірочки, травиця, бляклі квіти, млявий метелик над городом, уривчасте чикання коників — останній крик золотої осені. Скоро, зовсім скоро зашкарубне земля від нічної холоднечі, і якось, ще до світання, відбілиться тесовий дах лазні, засяє іскристо стовбур старої черемхи, затріщить під ногами спориш, ламкими зробляться листки хріну, ковбаню охопить зморшкуватим льодком. Впаде пронизлива тиша на округу, і ще далекий, ще не чутний ранок білим зітханням нашле печальне, ледве вловиме передчуття зими. А перед самими м'ясницями на небі хтось візьметься скубти гуси і стомлено присмирілу, впокорену землю вкриє білим пухом.

Ні, не думає хлопчик про холод і зиму, не хочеться йому про це думати, як не вміє і не може ще він думати про старість і про які-небудь життєві незгоди — видіння осені лиш мимохідь торкнулося його душі, зігрітої м'яким милостивим теплом, і щезло без сліду.

* * *

Хлопчик зачиняє хвіртку, по-хазяйськи старанно замотує мотузку. Все в ньому наситилося городніми запахами, аж ніздрі лоскоче, і він відчуває потяг до чхання. В роті шорстко, наче від недостиглої черемхи, хочеться молока з-під корови, а воно, знає хлопчик, стоїть у білому фарфоровому кухлі на кухонному столі, прикрите житнім окрайцем хліба.

Біля дощаної хвіртки залишені шкарбани. У дворі земля стовчена худобою. Хлопчик, намацуючи шкарбани ногами, помічає світло в кухонному вікні, і зовсім хороше на серці стає: побачити "несподівано" світло в рідному домі — на 'щастя! Під навісом, брязнувши ланцюгом, обтріпується Пірат, знаменитий тим, що у новопоселенки-фельдшериці, яка квартирує замість вапняра, вислідив він схожу на бабака японську собачку і з'їв її, помилково сприйнявши за лісове звірятко. Відтоді Пірат пожиттєво посаджений на ланцюг, а безутішно ридаюча по собаці постоялиця обзиває його смішним, неросійським словом "канібал" і боязко

боком проходить по двору, коли приходить по молоко, хоча пес не лише кусатися, а й гавкати перестав од конфузу й лупцювання, одержаного за згубу заморського собачки, вартість якого була більша за підсвинка, а харчувався він виключно пряниками.

Засунувши ноги в холодне нутро шкарбанів, хлопчик зайшов під навіс, погладив по запорошеному загривку му-ченика-пса, який зробив один-єдиний промах у житті, але люди йому не пробачили. Самі ж бо собі вони ого скільки пробачають! Пірат вдячно облизав лице хлопчика і, по-старечому зітхнувши, поліз назад у будку.

У пройнятих добротою й теплом грудях хлопчика ворухнулася й завмерла ніжність навпіл із жалістю, захотілося йому кого-небудь обійняти, стиснути, сказати щось хороше. І ще — от яка тут оказія! — заплакати приспічило. Охопити руками Пірата, ні, все обійняти, що ворушиться, світиться, співає, свистить, росте, цвіте, скрекоче, шумить, дзвенить, хлюпається, танцює, бушує, сміється,— притиснутися до всього цього лицем і заплакати, заплакати!..

Зотліває павутинка, відпливає, рветься, залишаючи срібний відсвіт. Я намагаюся втримати в собі хоча б відблиск дивного видіння і якийсь час оголеним серцем відчуваю ледь помітний доторк далекого світла, бачу димчасту долину, і в мені живуть звуки, запахи, кольори, принесені пам'яттю.

Спить моя рідна земля, глибоко спить, натруджено дихає, і витають над нею біди й радощі, любов і ненависть — і все горить, все не гасне моя срібна павутинка, але світло її все віддаленіше, слабіше, затихають у мені звуки минулого, линяють фарби, щоб знову заяскріти, засяяти, коли стане мені нестерпно жити і захочеться заспокоєння. Хоч якого-небудь...

Глибоко зітхнувши, хлопчик кладе теплу долоньку під теплу щоку. Хай дивиться він свої легкі, райдужні сни. Грізні сни додивлюся за нього я.